

დ. კარიჭაშვილი

ქართული წიგნის ბეჭდვის ისტორია

მეჩვიდმეტი და მეთვრამეტი საუკუნე

სახელგამი 1929

შეკვ. № 1326.
მთავლიტი № 1456.
ტირაჟი 2000.

·წინასიტყვაობა.

დღევანდლამდე არ დაწერილა ქართული წიგნების ბექდვის სისტემატიური ისტორია. ჩვენი შრომა არის პირველი ცდა ამნაირის ისტორიის დაწერისა. როგორც ასეთს, რასაკვირველია, მას ექნება ბევრი ნაკლი. მაგრამ ამას თავისი მიზეზები აქვს.

მართალია, არის რავედენიმე შრომა, რომელნიც თუ სისტემატიურს ისტორიას არ წარმოადგენენ, ასე თუ ისე ამ ისტორიისთვის მასალას მაინც იძლევიან. მაგრამ უმთავრესი და თითქმის ერთადერთი მასალა მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნის ქართული წიგნების ბექდვის ისტორიისთვის თვით წიგნებია. ამ წიგნებს თავში და ბოლოში დართული აქვს ისეთი ცნობები, რომლებზედაც შეიძლება ისტორიის დაფუძნება. მაგრამ რადგან ქართული წიგნების კატალოგი სრულის აღწერილობით ჯერ არ არის შედგენილი, ამიტომ ჯერ-ჯერობით ისტორიკოსს აუცილებლად სჭირდება თვითეულის წიგნის გაშინჯვა, მაზედ დართული ცნობების შესწავლა და ამის მიხედვით ისტორიის შედგენა. წიგნები კი, სამწუხაროდ, არ არიან თავმოყრილნი ერთს ადგილს და ბევრიც არსად მოიპოვება. წიგნების ბექდვასთან დაკავშირებული კითხვები ხომ სრულებით არ არიან შესწავლილნი და მათ შესახებ ჯერ გამოქვეყნებული არ არის არავითარი მასალა, და შეიძლება არც კი არსებობდეს, რადგანაც ჩვენში ყურადღებას არ აქცევდნენ ამ დიადის კულტურულის საქმის და მისთვის მოღვაწე პირების შესახებ ცნობების აღნუსხვას და ჩამომავლობისთვის გადმოცემას. აი ამ ობიექტიურის მიზეზებით, გარეშე სუბიექტიურის მიზეზებისა, აიხსნება ის ნაკლი, რომელიც აუცილებლად შეემჩნევა ჩვენს შრომას.

იმ შრომათაგან, რომელნიც წიგნების ბექდვის ისტორიის საგანს შეეხებიან, უნდა მოვიხსენიოთ შენდევნი: 1. გ. შანშიევის შედგენილი ქართულად და რუსულად ქრონოლოგიური მაჩვენებელი წიგნებისა და ბროშურებისა, რომლებიც ქართულს ენაზედ დაბექდილან 1629 წლითგან 1883 წლამდე რუსულის თავწარწერით: Хронологический указатель книг и брошюр вышедших на грузинском языке с 1629 по 1883 год. Издание Кавказского Цензурного Комитета. Тифлис. 1883.

2. ზ. ჭიჭინაძის წერილები სხვადასხვა ჟურნალ-გაზეთებში და ცალკე წიგნები ქართული წიგნების ბეჭდვის და სტამბების შესახებ. 3. თ. ჟორდანიას ორი წერილი ჟურნ. „ივერიაში“: ა) მთავარ-ეპისკოპოსი იოსებ სამებელი და ქართულის სტამბის საქმე მე-XVIII საუკუნეში (1884 წ. №№ 2 და 3) და ბ) მოკლე ისტორიული გამოკვლევა ქართულის სტამბის დაარსებისა და მოქმედებისა მე-XVIII საუკუნეში და მე-XIX საუკუნის პირველ წელთ გამავლობაში (1885 წ. № 10). 4. პროფ. ალ. ცაგარლის მიერ დაბეჭდილი სხვადასხვა წიგნთა კოლექციების სიები მის გამოცემებში სახელწოდებით Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. I, II и III. და 5. ალ. ხახანაშვილის ნაწერები წიგნების და მათ ბეჭდვის შესახებ. სახელდობრ. Очеркя по истории грузинской словесности, вып. III. და სხვადასხვა ცალკე წერილები.

გ. შანშიევის მაჩვენებელი, რომელიც ძვირფასი მასალა უნდა ყოფილიყო წიგნების ბეჭდვის ისტორიისთვის იმ შემთხვევაში, თუ რიგიანად იქნებოდა შედგენილი, სამწუხაროდ, მოკლებულია ყოველსავე ღირსებას. მასში ბევრი წიგნი არ არის აღნიშნული, წიგნების სახელები სისწორით არ არიან მოხსენებულნი, გამოცემის წელი ხშირად შემცდარია და წიგნების არაერთი აწერილობა არ არის მოყვანილი. როგორც ჩანს, მაჩვენებელი რუსულად არის შედგენილი სასწრაფოდ, წიგნზე ერთის თვალის გადავლებით, იმისთანა პირისაგან, რომელსაც ქართულიც არა სცოდნია კარგად. ხშირად წიგნის სახელი მაჩვენებელის შემდგენელს თითონ შეუთხზავს, სრულებით შინაარსის შეუფერებელი. შემდეგ რუსულითგან მაჩვენებელი ქართულად უთარგმნია თუ სხვისთვის უთარგმნინებია, რის გამო ქართული წიგნის ნამდვილი სახელის მაგივრად ხშირად აღუბეჭდია უცნაური სახელი (როგორც, მაგალითად, ყრმათა უბნობა ნაცვლად ეკლესიის კურთხევის წესისა). ხშირად ერთი და იგივე წიგნი ორგან აქვს აღნიშნული სხვადასხვა სახელით როგორც ორი სხვადასხვა წიგნი. ყველა ამ ნაკლულევანებათა გამო ეს მაჩვენებელი სრულებით გამოუსადეგარია წიგნების ბეჭდვის ისტორიკოსისთვის.

ზ. ჭიჭინაძის ნაშრომი ამ სფეროში ატარებს საერთო ხასიათს ჭიჭინაძის დაუცხრომელის, მაგრამ უსისტემო და უმეთოდო შრომისას. ის აუარებელი ცნობები, რომელნიც ზ. ჭიჭინაძეს აქვს მოყვანილი წიგნების ბეჭდვის შესახებ, დაუსაბუთებლები და წყაროუჩვენებლები, ჰკარგავენ ყოველსავე ღირსებას ისტორიკოსისათვის. მის შრომის ღირსებას ათოლებენ ხშირი ცხადი შეცდომები, წარმომდგარნი

ამისთანა შრომისათვის შესაფერი მომზადების და საზოგადო ცოდნის უქონლობით.

თ. ჟორდანიას ორი ზემოდ დასახელებული წერილი, რომელთაც ის გამოკვლევას უწოდებს, მართლა რომ გამოკვლევის ცდას წარმოადგენს, მაგრამ რადგან ეს ცდა ნეტად აჩქარებით არის მოცხდარი, ბევრი შეცდომით არის სავსე, ზღაპარი და დაუსაბუთებელი მტკიცება ბევრია მის შრომაში.

პროფ. ალ. ცაგარლის გამოცემული სხვადასხვა წიგნთა კოლექციების სიები ფრიად ძვირფასი მასალა იქნებოდნენ, რიგიანად რომ იყვნენ შედგენილნი. სამწუხაროდ, რიგიანად არც ერთი სია არ არის შედგენილი და შეცდომებიც მათში ბევრია. ცხადია, ეს სიები თვით ცაგარლის შედგენილები არ არიან და მათ უვარჯისობის პასუხი მოეთხოვებათ მათ შემდგენლებს, მაგრამ არც ცაგარელია პასუხისგებისაგან თავისუფალი, რადგან მას, როგორც რედაქტორს და გამომცემელს, უნდა შესაფერი დამატება შეეტანა იმათში და მლაღადებელი შეცდომები მაინც გაესწორებინა. პროფ. ცაგარელმა, უეჭველია, ჩვენზე კარგად იცოდა, რომ მეცნიერებისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, როდესაც რომელსამე სიაში მოხსენებულია: 1. ლოცვანი, ხუცურად დაბეჭდილი; 2. დავითნი, მხედრულად დაბეჭდილი ტფილისში; 3. სადღესასწაულო და სხვა, რადგან მას აქეთ რაც ქართული წიგნები იბეჭდება, ლოცვანი ხუცურის შრიფტით რამდენჯერმე დაბეჭდილა სხვადასხვა ქალაქში, დავითნი მხედრული შრიფტით ტფილისში აგრეთვე რამდენჯერმე დაბეჭდილა და სადღესასწაულოც სხვადასხვა ქალაქში დაბეჭდილა სხვადასხვა დროს და მკითხველმა როგორ უნდა გაიგოს რომელის წლის და რომელი ქალაქის გამოცემანია სიაში მოხსენებული ლოცვანი, დავითნი და სადღესასწაულო.

ცნობები გამოცემის წლის და ადგილის შესახებ უმთავრესია, მაგრამ მათ გარდა არის კიდევ საჭირო სხვა ცნობები, რომელთაც თვით წიგნი იძლევა. ეს ყველაფერი უნდა აღნიშნული იყვეს რიგიანს სიაში. ცაგარლის გამოცემულ სიებში კი არ არის ზომეტებულ ნაწილად. ამ სიებში არის ერთი ორი კოლექციის სია უკეთესად შედგენილი, მაგალ., ჩუბინაშვილის ბიბლიოთეკისა, მაგრამ იქაც ბევრი შეცდომაა დაშვებული შემდგენელისგან და უყურადღებოდ დატოვებული რედაქტორისაგან. ყველა ეს ნაკულევიანება ცაგარლის გამოცემებს უკარგავს ნდობას ისტორიკოსის თვალში.

რაცა შეეხება ალ. ხახანაშვილის ნაწერებს, აქაც მის შრომის იგივე საერთო ხასიათი მოჩანს. ეს არის სრული ნდობა ყველასი და

უკრიტიკოდ გამეორება სხვის ნაწერისა. ამ მისი საზოგადო თვისების გამო, ხახანაშვილი წიგნების ბექდვის ისტორიის გადმოცემის დროს იპეორებს იმასვე, რასაც ზ. კიკინაძე და თ. ჟორდანიასწერენ.

ჩვენის შრომის შესრულებისათვის მოგვიხდა ყველა წიგნების გადაშინჯვა და მათზე დართულის ცნობების გამოყენება. ამისთვის ჩვენ დაგვიკირდა გაშინჯვა წიგნთსაცავებისა: 1. ყოფილი წერაკითხვის გამავრცელებლის (აწ წიგნების გამომცემლის და გამავრცელებლის) საზოგადოებისა, 2. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა, 3. სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და 4. ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა. ამ ოთხი წიგნთსაცავის გარდა კიდევ ბევრი სხვა წიგნთსაცავია, როგორც ჩვენში, ისე რუსეთში; საპიროა იქაც გაჩხრეკილ იქნან წიგნები. შეიძლება აღმოჩნდნენ ისეთი წიგნები, რომლების არსებობა ჯერ არავისა აქვს აღნიშნული. მაგრამ ქართულის წიგნების რაოდენობა მაინც ზედმიწევნით არ გვეცოდინება, ყველა ამ წიგნთსაცავებში დატული წიგნებიც რომ გამოვჩხრიკოთ და მიუვმატოთ ჩვენგან აღნიშნული წიგნების ნუსხას. ექვს გარეშეა, რომ ბევრი წიგნი სამუდამოდ და უკვლოდ უნდა იყვეს დაკარგული. ბევრი წიგნისა რავდენიმე ან თითო-ოროლა ფურცელილა იქნება სადმე დარჩენილი ან წიგნის ყდაზე დაკრული. ამ ფურცლებსაც ძებნა და ჩხრეკა უნდათ, რომ თუ მთლიანად არა, ნაწილი მაინც დავიცვათ ისე, როგორც არის ევროპაში, სადაც ზოგიერთი ძველი ნაბეჭდი წიგნებისა მხოლოდ რავდენიმე ფურცელი აქვსთ შენახული. ასეთი ძიების და ჩხრეკის დაჩქარებას გვავალებს ის გარემოებაც, რომ სულ რაღაც სამი წლის შემდეგ მოგვიხდება ქართული წიგნების ბექდვის 300 წლის იუბილეს გადახდა. წიგნების ძებნის გარდა მოვალე ვართ ვაგროვოთ წიგნების ბექდვასთან დაკავშირებული სხვა კითხვების გამომრკვევი მასალები, რომ ხსენებული იუბილესთვის გვეკონდეს რაც შეიძლება სრული სია ქართული წიგნებისა და სრული ისტორია ბექდვის საქმის მსვლელობისა იმ პირთა ვინაობისა და ცხოვრების აღწერით, რომელთაც შრომა გაუწევიათ მისთვის.

15 ნოემბერს 1925 წ.

ქართული წიგნების გეგმის ისტორია

I

როგორ დაგეგმილი წიგნები.

ევროპულ ენებთან შედარებით ქართულ ენაზე დაწერილს წიგნს ბეჭედა ძალიან გვიან ელირსა, 175 წლის შემდეგ პირველი წიგნის დაბეჭდვითგან ლათინურ ენაზე. ამასთან შესამჩნევი ის არის, რომ პირველად ქართული ნაწერი დაბეჭედა არა საქართველოში, არანედ უცხოეთში, სახელდობრ, იტალიაში, ქალაქრომში, ისიც უცხო ენასთან შერევიტ, რადგან ეს პირველი დაბეჭდილი ქართული წიგნი იყო ქართულ-იტალიური ლექსიკონი.

იმის მიზეზი თუ რატომ პირველადვე და ევროპაში წიგნის ბეჭდვის მოგონებისთანავე საქართველოში არ დაიწყეს წიგნების ბეჭედა, იყო ის, რომ საქართველო წიგნის ბეჭდვის შემოღების პირველს საუკუნეებში ძალიან დაცემული იყო ეკონომიურად და კულტურულად, რაიცა თავის მხრით შედეგი იყო პოლიტიკურად დაუძღურებისა და უკულტურო მეზობელთა თავდასხმისა და რბევისა. არც საქართველოს მთავრობას და არც სხვას ვისმე მოცალემა და საშუალემა არ ჰქონდა, რომ ევროპაში მოგონილი და შემოღებული წიგნის ბეჭედა საქართველოშიც შემოეღო და გაეჩაღებინა. მცირეოდენი წიგნების მოთხოვნილემა, რომელიც ამ ხანებში საქართველოში არსებობდა, ისევე ძველებურად კმაყოფილდებოდა გადაწერის საშუალეებით. ქართულის წიგნის პირველად რომში დაბეჭდვის მიზეზი იყო ის საჭიროება, რომელიც კათოლიკეთა მძლავრის და მდიდარის ეკლესიის უზენაესს მთავრობას ჰქონდა. რომის პაპი თავის დანიშნულებად ისახავდა არა-ქრისტიანე ქვეყნების ქრისტიანობაზე მოქცევას, ხოლო ყველა ქრისტიანე ერების თავის ზეუფლებისთვის დაქვემდებარებას. აი ამ მიზნის მისაღწევად პაპის მთავრობა ჰგზავნიდა ყველა ქვეყნებში, სადაც კი რამე გარდუევალი დაბრკოლება არა ხედებოდა, კათოლიკობის მქადაგებელ მღვდლებს და ბერებს. მქადაგებლებისთვის საჭირო იყო ცოდნა იმ ერთა ენებისა, რომელთა ქვეყნებშიაც იგზავნებოდნენ. ასეთის ცოდნის გასაავრცელებლად კი აუცილებელი იყო ხსენებულს ენებზე ლექსიკონების, გრამატიკების და სამო-

ძღვრო წიგნების ბეჭდვა, რისთვისაც საკმარისი იყო შესაფერის შრიფტის გაკეთება იმ დიდის სტამბისათვის, რომელიც გამართული ჰქონდა რომში სარწმუნოების გამავრცელებელს სასულიერო საზოგადოებას. სწორედ რომის ეკლესიის ასეთმა მისწრაფებამ გამოიწვია ქართულის სტამბის დაარსება რომში, სადაც 1629 წელს კიდევ დაიბეჭდა პირველად ქართული წიგნი. ამ წიგნს აქვს შემდეგი თავწარწერა იტალიურ ენაზე: *Dittionario Giorgiano e Italiano, composto da Stefano Paolini con l'aiuto del M. R. P. D. Niceforo Irbachi, Giorgiano, Monaco di S. Basilio. Ad uso de' missionarii della Sagra Congregatione de Propaganda Fide. In Roma, Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. Fide. MDCCXXIX. Con licenza de' superiori*, რაიცა ქართულად ნიშნავს: ქართულ-იტალიური ლექსიკონი, სტეფანე პაოლინის შედგენილი ქართველის, წმინდა ბასილის წესის ბერის, ნიკიფორე ირბაქის დახმარებით. სარწმუნოების გამავრცელებელი სასულიერო საზოგადოების მისიონერთა სახმარებლად. რომში, სარწმუნოების გამავრც. სასულიერო საზოგ. სტამბაში, 1629. უფროსთა ნებართვით.

წიგნის იმავე გვერდზე, რომელზედაც ეს თავწარწერაა, სიმრგვლეში დახატულია იესო ქრისტე და მოციქულები გარშემო წარწერით *Euntes in universum mundum praedicate evang. omni creat.* რაიცა ნიშნავს: წარვედით ყოველსა სოფელსა და უქადაგეთ სახარება ესე ყოველსა დაბადებულსა. შემდეგს ფურცელზე მოთავსებულია ორი საცენზურო დასტური. მესამე და მეოთხე ფურცელზე დაბეჭდილია სარწმუნოების გამავრცელებელი სასულიერო საზოგადოების მმართველის აქილ ვენერიოს მიმართვა პაპის ურბანოს მერვისადმი.

მიმართვის შემდეგ იწყება თვით წიგნი და გვერდების აღნუსხვა. პირველი და მეორე გვერდი უჭირავს ქართულ ანბანს, რომელსაც აქვს იტალიური სათაური: *Alfabeto giorgiano*. გვერდის სიგრძეზე ჩაყოლებულია ქართული ასოები, რომელთ პირდაპირ დაბეჭდილია მათი სახელები ჯერ ქართულის, მერე იტალიურის ასოებით, შემდეგ თვითეული ქართული ასოს შესატყვისი იტალიური ასოები, ზოგიერთებზე განმარტების დართვით, თუ როგორ გამოითქმინან. ასოების რიგი მცირეოდნად შეცვლილია. ჰ-ს უჭირავს ადგილი *ჱ-ს* შემდეგ, *ღ-ს* — *ყ-ს* შემდეგ. ზოგი ასოს სახელი სწორი არ არის, მაგალ., *ჱ* იწოდება ჰაი, *ჱ* — აგრეთვე ჰაი, *რ* — რაი, *ქ* — ქა, *ჩ* — ჩუნენ, *კ* — კჰარ, *ჯ* — ჰოი. ასოები *ჟ* და *ვ* სულ გამოტოვებულია. მეჩვიდმეტე საუკუნისთვის არაჩვეულებრივი სახე აქვს ორს ასოს: *ჱ* და *ყ*.

DITTIONARIO GIORGIANO E ITALIANO.

COMPOSTO DA STEFANO PAOLINI
con l'aiuto del M. R. P. D. Niceforo Irbachi
Giorgiano, Monaco di S. Basilio.

AD VSO DE' MISSIONARI I
della Sagra Congregatione de Pro-
paganda Fide.

IN ROMA,
Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. Fide.
C I D D C X X I X.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

პაოლინი. ქართული-იტალიური ლექსიკონი. ტომი. 1629 წ.
თავწარწერა იტალიურ ენაზე. დაბატარავებულია 1/3-ით.

მესამე გვერდიდან იწყება თვით ლექსიკონი თავწარწერილი ქართულად ლექსი იბერიგო ფრანხი, იტალიურად, Dittionario Giorgiano-Italiano. თვითულ გვერდზე სამსამი სვეტია. პირველ სვეტში ჩაყოლებულია ანბანის რიგზე ქართული სიტყვები ქართული ასოებით, მეორე სვეტში იგივე სიტყვები იტალიურის ასოებით, ხოლო მესამეში მათი შესატყვისი იტალიური სიტყვები. ლექსიკონს უჭირავს 126 გვერდი (3—128). შემდეგ მოსდევს სია ანბანის რიგზე დალაგებული იტალიური სიტყვებისა, რომელთაც გვერდზე მოწერილი აქვსთ ორ-ოლი ციფრა. პირველი აღნიშნავს გვერდს, რომელზედაც იპოვება ამ სიტყვის შესატყვისი ქართული სიტყვა, მეორე — სტრიქონს, რომელშიაც ეს სიტყვაა. ამ სიას, რომელიც გვერდობით აუნუსხავია, სამი ფორმა (48 გვ.) უჭირავს.

წიგნის ტექსტის სიფართოა 18,5 X 10,8 სანტ. შრიფტი საკმაოდ ლამაზი და ვსხვილი მხედრულია. ქალაქი მაგარია.

პროფ. გრ. წერეთელი სწერს, რომ პაოლინის ქართულ-იტალიური ლექსიკონი არა ერთხელ ყოფილა გადაბეჭდილი და რომ ერთი ამ გადანაბეჭდთაგანი დაცულია ვატიკანში.¹⁾

თავის მიმართვაში პაპის ურბანოს მერვისადმი აქილ ვენერიო ნოახსენებს პაპს როგორ დაარსდა ქართული სტამბა და როგორ შედგა და დაიბეჭდა ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. ვენერიოს თქმით, ქართული სტამბის რომში დაარსების მიზანი ყოფილა ბეჭდვა ისეთი ქართული წიგნებისა, რომელნიც გამოადგებოდნენ ერთის მხრით მისიონერებს კათოლიკობის საქადაგებლად საქართველოში, მეორე მხრით ქართველ ხალხს მისიონერთა ნაქადაგევის შესათვისებლად, ხოლო მის საბაზად გაჰხდარა საქართველოს მეფის თეიმურაზ პირველის მოციქულის ნიკიფორე ირბაქის მისვლა რომში პაპის მიმართ მიწერილის წერილითურთ, რომელშიც მეფე პაპს სთხოვდა შემწეობას და მფარველობას მტერთა წინააღმდეგ. ეს წერილი რომში გაუგებარი ყოფილა, რადგან ქართულად იყო დაწერილი და ქართულის მკოდნე არავინ ყოფილა; აი ამ შემთხვევას გადაუწყვეტინებია სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოებისთვის, გაეკეთებინათ ქართული შრიფტი და დაებეჭდათ ქართული ანბანი და ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. გადაწყვეტილება სისრულეში მოუყვანიათ თეიმურაზ მეფის მოციქულის ნიკიფორე ირბაქის დახმარებით. ჯერ ერთი შეუღვენიათ შრიფტი სწორედ იმ ასოების მიხედვით, რომლებითაც ყოფილა დაწერილი თეიმურაზის მიერ პაპთან გაგზავნილი წერი-

¹⁾ იხ. უტრნ. „ახალი კავკასიონი“ 1925 წ. № 1—2, ნეაპოლი-რომი-ბერლინი. გვ. 35.

„ ლექსი „ იბწრიგო- „ ფრახხი „

Dittionario Giorgiano-Italiano.

ა ა

აბანო-„	abáno,	Bagno.
აბარო-ღა:	abaróga,	Ma che?
აბახი:	abáchi,	Dilà.
აბრეშო-ში:	abrefciómi,	Seta.
აგეზა:	aghebà,	Comptunione.
აგმო-ზერეზელი:	aghmozenebéli	Biastemare.
აგმო-სასულეტი:	aghmosaúleti,	Oriente.
აგმ-სასულეტი:	aghmosaulétifa,	Orientale.
ადვილს: „ მუჟაჯ- რსული:	aduilà scfaz- ruéli,	Incoltante.
ადვილი:	aduili,	Facile.
ადვილიღ:	aduilið,	Facilità.
ადი:	ádi,	Di.
ადიდეზა:	adidebà,	Inondatione.
აერა:	aêra,	Aria.
აეტილი:	aetili,	Coprire.
აუადარი:	auadári,	Animarfi.
აუადარეზა:	auadàfparò,	Maltrattare.
აუადარეზა:	auadafparè,	Maltrattato.

A 2 აჟღ

ლი, მეორედ ხსენებული ვენერიოს მინდობილობით სტეფანე პაოლინის¹⁾ შეუდგენია ნიკიფორე ირბაქის მიერ მიცემულ განმარტებათა მიხედვით ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. ამ მიმართვაშივე ვენერიო ამბობს, რომ ამ წიგნზე წინ არც ერთი ქართული წიგნი არ ყოფილა დაბეჭდილი ევროპაშიო.

ამნიარად გამოდის, რომ ნიკიფორე ირბაქი, თეიმურაზ მეფის მიერ მოციქულად გაგზავნილი პაპთან ყოფილა ერთი ხელისშემწყობთაგანი ქართულის განყოფილების დაარსებისა სარწმუნოების გამაგრებელსა სასულიერო საზოგადოების სტაბილური რომში და ქართულ-იტალიურის ლექსიკონის შედგენისა და დაბეჭდვისა. ამიტომ საჭიროდ ვსთვლით გამოვარკვიოთ მისი ვინაობა და ავნიშნოთ მის ცხოვრების ზოგიერთი გარემოებანი.

მიხეილ თავარაშვილი თავის შრომაში „ქათოლიკობის ისტორია ქართველთა შორის“ (ტფ. 1902) სწერს: „თეათინელი წესის ისტორიკოსები იმ ქართველთა ელჩისას²⁾. მოგვიტბრობენ შემდეგ ამბავს. იგი იყო წმიდა ბასილის წესის მონაზონი ნიკიფორე ერბახი ანუ ერბაჩო (საქართველოში ნიკოლოზ ბერად წოდებული) და ახლდა თან ორი თავისის წესის მონაზონი (ცხადია, ქართველები) და ერთიც მოენე. თუმცა ბევრი თანამხლებელი არა ჰყავდა, მაგრამ მისი ღირსეული ქცევა ცხადყოფდა მის დიდებულობას, განკრძალულებას და პატიოსნებას და თავის მონაზონებრივის ცხოვრებით ყველას თავს აყვარებდა. თავის მამისას ამპობდა, რომ ერთი უპირველესი თავადთაგანი და საქართველოს ჯარის უფროსი იყოფო, მრავალგზის დაუმარცხებია სპარსელები და სხვათა შორის ერთხელ 20,000 ქართველით ამოუწყვეტია 90,000 კაცი სპარსელების ჯარისა. ევროპაში ამის წასვლის დროს საქართველოს ჯარის უფროსად ყოფილა მისივე ბიძაშვილი, რომელიც არა ნაკლებ მხნეობას იჩენდა ომში. სამწუხაროდ იმ პირების საკუთარი სახელი მოხსენებული

1) პროფ. გრ. წერეთელი ჯამოსტქვამს მოსახრებას, ვითომ სტეფანე პაოლინი ჰქუთნებოდეს იმ მისიონერთა რიცხვს, რომელთაც საქართველოში ყოფნის დროს ცოტად უნდა შეესწავლათ ქართული ენა (იხ. „ახალი კავკასიონი“ 1925 წ. № 1—2. გვ. 35). ასეთი მოსაზრებისათვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს. პაოლინის სახელსა და გვარს არსად არ მიუიღვის სასულიერო წოდების აწმინდელი სიტყვა (მაგალ., მანა), რაიცა აღცილებლად არის ხოლმე მოხსენებული იმ სასულიერო პირთა სახელისა და გვარის წინ, რომელნიც მასთან ერთად არიან დასახელებულნი. ეს ამტკიცებს, რომ პაოლინი არ ყოფილა სასულიერო პირი. და ოუ ეს ასეა, მნელი წარმოაადგენია, რომ ის ყოფილიყვეს საქართველოში მისიონერად.

2) იკვლისამება ნიკიფორე ირბაქი, რომელზედაც წინ იყო ლაპარაკი.

არ არის, ხოლო ნიკიფორეს ძმისწულს, თუ დისწულს ჰრკმევია ზურაბ ერისთავი ყარაყალხანისა“¹⁾).

როგორც თეიმურაზ მეფის მიერ პაპთან გაგზავნილი წერილის თარგმანითგან ჩანს, ნიკიფორე საქართველოთგან გამგზავრებულა იტალიას 1626 წელს 20 ნოემბრის შემდეგ, რადგან ამ დღეს არის დაწერილი თეიმურაზის წერილი.²⁾

თამარაშვილის სიტყვით, ნიკიფორე რომ მესინას მისულა, იქ დახვედრიან კათოლიკე მისიონერები—თეატინელები, რომლებიც ემზადებოდნენ საქართველოსკენ გამომგზავრებას. მისიონერებს ნიკიფორესთვის გამოუკითხიათ საქართველოს ამბები და კიდევ გამომგზავრებულან დეკემბერში. ნიკიფორე კი მესინითგან წასულა ნეაპოლს, სადაც ის მიუღიათ და დაუბინავებიათ თეატინელ ბერებს საქართველოსკენ გამგზავრებული მისიონერების რეკომენდაციით. ნეაპოლითგან ნიკიფორე წასულა მადრიდს, სადაც მიუტანია თეიმურაზ მეფის წერილი ისპანიის მეფის მიმართ. პირველ ხანს ნიკიფორე შესაფერი პატივით არ მიუღიათ, რადგან მას მეფის წერილის გარდა სხვა რამე საბუთი მის მოციქულობისა არ ჰქონია. მხოლოდ მაშინ, როდესაც მადრიდელ თეატინელ ბერებს ნეაპოლელი თეატინელი ბერებისგან ცნობა მისვლიათ ირბაქის ვინაობის შესახებ, ისპანიის მთავრობას მაუღია იგი როგორც საქართველოს მეფის მოციქული შესაფერის პატივით. მადრიდითგან ნიკიფორე წასულა რომს და აქაც წარუდგენია პაპისადმი მიწერილი მეფის წერილი, რომელიც ქართულად ყოფილა დაწერილი. ეს წერილი გადაუთარგმნიებიათ ლათინურად.³⁾ პაპს ნიკიფორე მიუღია მხოლოდ მაშინ, როდესაც კათოლიკობა აღუარებია. პაპის მთავრობას კი განკარგულება გაუცია ცნობები მოეკრიფათ როგორც თეიმურაზ მეფის, ისე მის მოციქულის ნიკიფორეს შესახებ. ასეთის განკარგულების შესასრულებლად ვენეციის ნუნციუსს ამ ქალაქში მყოფის სპარსეთითგან მოსული სომხებისთვის გამოუკითხია თეიმურაზ მეფის და ნიკიფორე ირბაქის შესახებ. იმათაც გადაუციათ ზოგიერთი რამე, რაც კი თეიმურაზ მეფის შესახებ სკოდნიათ. ნიკიფორე მოციქულის შესახებ კი მათ არავითარი ცნობა არა ჰქონიათ.⁴⁾

¹⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 92. ყარაყალხანს სპარსელები არაგვის მხარეს ეძახდნენ.

²⁾ იხ. იქვე, გვ. 614.

³⁾ თამარაშვილს არქივებში უძებნია წერილის ქართული დედანი, მაგრამ ვერ უპოვნია.

⁴⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 92—95.

თანარაშვილი სწერს: „ნიკოლოზ¹⁾ რომში ერთს წელიწადზე მეტი დარჩა. მისი რომში დიდხანს დარჩენა უნაყოფო როდი უოფილა. გარდა იმ საქმისა, რისთვისაც ზოსული იყო. დიდად ხელი შეუწყო შედგენას ქართულ-იტალიური ლექსიკონისას, რომელიც რომში დაიბეჭდა 1629 წ., საკმაოდ შეისწავლა იტალიური და მასთანავე ცოტა ქართულიც ასწავლა სტეფანე პაოლინის, რომელმაც ნიკიფორესთან ერთად შრომა მიიღო იმ ლექსიკონის გამოცემისათვის. ნიკიფორემ დიდი მონაწილეობა მიიღო აგრეთვე რომში ქართულის სტამბის დაარსების საქმეში. პაპს და კარდინალებს კარგად გააცნო საქართველო და მიუთხრა თეიმურაზ მეფის თავგადასავალი.“²⁾

თავის მეორე თხზულებაში თამარაშვილი ავსებს ამ ცნობებს. იგი სწერს: „მოლოდინში მყოფი საქართველოს მოციქული შეუდგა თეატინელებისთვის ქართული ენის სწავლებას, დააარსებინა სარწმუნოების გამავრცელებელს საზოგადოებას სტამბა ქართულის ენისთვის და იქ დააბეჭდინა ამ ენაზე პატარა ლოცვანი და ქართულ-იტალიური ლექსიკონი. ამის შემდეგ სთხოვა სარწმუნოების გამავრცელებელს საზოგადოებას გაშვება. წმინდა მამამ გამოატანა საპასუხო წერილი თეიმურაზ მეფესთან და აგრეთვე რავედენიმე წერილი მის სამფარველოდ ევროპის იმ ხელმწიფეებთან, რომელთა სამფლობელოებზე უნდა განოველო მას.“³⁾

რომითგან 1628 წლის დეკემბერში წამოსულს ნიკიფორეს მოუვლია ევროპის სახელმწიფოები: ისპანია, საფრანგეთი, უნგრეთი, პოლონეთი და ბევრი სხვა. ამ ქვეყნების მეფეებსაც დიდის პატივით მიუღიათ იგი. საქართველოში დაბრუნებულა 1629 წლის აგვისტოში.⁴⁾

თამარაშვილი სწერს კიდევ: „ნიკიფორეს თუ წერილით თუ პირად ბევრი რამ დააბარეს შესახებ კათოლიკე სარწმუნოების გავრცელებისა საქართველოში. ესეც შეჰპირდა ერთგულად ეშრომა ერთობის დასამყარებლად. რა მობრუნდა, მაშინვე შეუდგა თავის დაპირებათა აღსრულებას. გარნა, სამწუხაროდ, ზედმიწევნით არ ვიცათ, თუ რა იმოქმედა დაბრუნებულმა კათოლიკობის სასარგებლოდ, რადგან მისი პირველი რომს მიწერილი წიგნიც დაკარგულია ისე, როგორც მისიონერების პირველი წიგნები. ის კი ცხადია, რომ მისიონერები მულამ

¹⁾ ე. ი. ნიკიფორე.

²⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 95.

³⁾ იხ. L'Eglise Géorgienne des origines jusqu'à nos jours. Paris.

1910. p. 505.

⁴⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 97.

მისი მადრიელნი იყვნენ. ეგრეთვე რომი კმაყოფილებას უტყბადებს ყოველის სამსახურისათვის, რაც იმან პირველში მიაგო მათ და რაც რომში აცნობა თავისი წერილით.“¹⁾

1 ივნისს 1630 წ. სარწმუნოების გამაგრებელი საზოგადოება სწერს ნიკიფორეს: „თქვენი სერკეტართან ოქტომბრის 22-ს²⁾ მოწერილი წიგნი განიხილეს კარდინალებმა პროპაგანდის კრებაში, რომელსაც მათი უწმინდესობაც დაესწრო. პაპმა და კარდინალებმა დიდად განიხარეს, რომ მანდ მშვიდობით ჩასულხართ; ეგრეთვე განიხარეს, რა სცნეს თქვენი მოღვაწეობა მაგ. მეფისა და მისი მინისტრების წინაშე. მათ სულთა ცხონებისათვის თქვენმა ღვაწლმა სავსებით გაამართლა ის მოლოდინი, რომელიც ამათ ჰქონდათ თქვენ შესახებ. ამიტომ საჭიროა არ დაცხრეთ და იმავე გულმოდგინებით იშრომით, ვიდრე შეერთების საქმე დასრულდებოდეს ისე, როგორათაც ნატრობს მათი უწმინდესობა.“³⁾

31 აგვისტოს 1630 წ. იგივე საზოგადოება სწერს ნიკიფორე ირბაქს: „ვინაიდან პროპაგანდის კრებამ კარგად დაიხსომა თქვენი ბრძნული მოქმედება და განსაკუთრებული გულმოდგინება, რაიცა აქ ყოფნის დროს გამოიჩინეთ საქმეთა წარმოებაში, მანდ მისიონის დასახმარებლად გზავნის რა პატრს იოსებ ჯულიჩის და არქანჯელო ლამბერტის, ისარგებლა ამ შემთხვევისაგან და ინება გაგახსენოთ თავისი თქვენდამი პატივისცემა და სიყვარული; მასთანვე გავედრებს ამ მამებს და გთხოვს თქვენც ხელი შეუწყოთ მათ მოძღვრებას და ერთგულებას, რათა მაგ სამეფოში შეიძინოთ ერი და მიაგოთ სამსახური წმიდა საყდარსა, რომლის პატივისათვის თავს იდევით ეგრეთი შორი და განსაცდელიანი მგზავრობა და რომელმაც თქვენი სახელი საქმებური გახადა.“⁴⁾

17 მაისს 1631 წ. იგივე საზოგადოება სწერს ნიკიფორეს: „დიდის სიამოვნებით მოცნინეს კარდინალებმა მოხსენება ყოველი სიკეთისა, რომელიც თქვენის შუამდგომლობით ივერიის მეფემ პეტრე ავიტაბილეს და მის ამხანაგებს მიაგო. მათ განიხარეს წმინდა მამასთან ერთად არა მარტო მინიჭებულის სიკეთის გამო, არამედ თვით თქვენის კათოლიკე გულმოდგინებისათვის, რაიცა იმავე პატრმა პეტრემ ყველაფერი დაწერილებით გვაუწყა.“⁵⁾

¹⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 106.

²⁾ ივლისის 29-ე წ.

³⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 106.

⁴⁾ იქვე, გვ. 115.

⁵⁾ იქვე, გვ. 122.

სპარსელები რომ ქართლს შემოესივნენ 1633 წ. და როსტომმა დაიპირა ქართლი, თეიმურაზ მეფე გადავიდა იმერეთს და ნიკიფორეც თან გაჰყვა. იმერეთითგან ნიკიფორე წავიდა სამეგრელოს ლევან დადიანთან. დადიანმა იგი დანიშნა იმ მოციქულთა შორის, რომელნიც გაგზავნა როსტომ მეფესთან თავის დის, მარიამ გურიელის ნაცოლარის, მისთვის მითხოვებაზე თანხმობის გამოსაცხადებლად. თანაშაშვილის თქმით, დადიანის მოციქულებს გორზე გავლისას ამ ქალაქში უნახავთ თეატინელი ბერები და მათთვის უთხოვიათ, რომ რავდენიმე მათგანი ოდიშს (სამეგრელოს) წასულიყო. ნიკიფორემაც ურჩია, დაარწმუნა მისიონერები, რომ დადიანი კარგად მიიღებდა და თავის მხრითაც დაჰპირდა დახმარებას. მისიონერებმა ეს თხოვნა შეიწყნარეს და ორი მათგანი — იოსებ ჯუდიჩი და არქანჯელო ლამბერტი თან გაჰყვნენ უკან დაბრუნებულ მოციქულებს 23 ოქტომბერს 1633 წ.¹⁾

მისიონერები რომ მოციქულებთან ერთად მივიდნენ ოდიშს, ვიდრე დადიანი მათ იხანულებდა, ნიკიფორე ირბაქმა მოახსენა მას ყოველი მათი გარემოება, აქო მათი სათნოება, ხელოვნება და მეცნიერება და ურჩია მათი მიღება.²⁾

თამარაშვილი გადმოგვცემს შემდეგს ამბავს, რომელიც მომხდარა 1634 წელს. გორში ერთ ქართველ ყმაწვილ კაცს, ნასყიდა ლოპომანს, ისე მოსწონებია იქ მყოფი თეატინელები და მათი ქადაგება, რომ არამც თუ მიუღია კათოლიკობა, არამედ ამ ორდენის ბერადაც წემდგარა. სომეხებმა თურმე შეიპყრეს ნასყიდა ლოპომანი და წარუდგინეს კათოლიკოზს და როსტომ მეფეს და მოითხოვეს მისი დასჯა, როგორც სჯულის მოღალატისა: სასამართლოში მის საქმის გარჩევას დაესწრნენ მეფე, კათოლიკოზი და ეპისკოპოზები. ნასყიდას დაცვა თავს იღო ნიკიფორე ირბაქმა. მან ჯერ მეფეს მიმართა და მოახსენა: ნასყიდა ლოპომანი არ არის სიკვდილის ღირსი, რადგან სარწმუნოება არ გამოუცვლია და სპარსელების წინაამდგე არაფერი უმოქმედებიაო. ქართველების და კათოლიკეების სარწმუნოება ერთი და იგივეაო. მათ შორის სხვა არაფერი განსხვავებაა, გარდა იმისი, რომ ფრანგები უფრო ერთგულად და მორწმუნებით იცავენ ქრისტეს სარწმუნოებასო. მერე მიმართა კათოლიკოზს და ბევრი საყვედური უთხრა გულფიცხელობისათვის და შემდგომ დასძინა: „ყოველდღივ ჩვენის ივალით ვხედავთ, რომ მრავალნი ქართველნი სომხდებიან და

¹⁾ იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 129.

²⁾ იქვე, გვ 171.

უფრო მომეტებული მათგანი მაჰმადის სარწმუნოებას ლებულობს. მაშ, ვისაც კი გაფრანგება უნდა, რალად უნდა დაეშალოსო“. ნასყიდა მაშინვე გაათავისუფლეს.¹⁾

თამარაშვილისგან აღნუსხული ცნობებითგან ჩანს, რომ ნიკიფორე ირბაქი, საქართველოში ნიკოლოზად ცნობილი, ყოფილა ბერი, დადის გვარის ქართველი, თეიმურაზ მეფის მიერ 1626 წ. ნოემბრის გასულს მოციქულად გაგზავნილი რომის პაპთან და ევროპის მეფეებთან შემწეობის სათხოვნელად სპარსთა და ოსმალთა წინააღმდეგი იგი ჯერ ისპანიაში მისულა, შემდეგ, არა უადრეს 1627 წ. თებერვლის ან მარტისა, რომს და იქ დაჩენილა 1628 წლის დეკემბრამდე. რომში ყოფნის დროს მას მიჰღია კათოლიკობა, უსწავლებია ქართული ენა სტეჟანე პაოლინისა და თეატინელი ბერებისათვის, თითონაც შეუსწავლია იტალიური ენა, ხელი შეუწყვია სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოებისთვის ქართული სტამბის დაარსებაში და პაოლინის დახმარებია ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შედგენაში. რომითგან წამოსულა 1628 წლის დეკემბერში და გზად მოუვლია ევროპის სახელმწიფოები. საქართველოში დაბრუნებულა 1629 წ. აგვისტოში და შესდგომია რომში მიღებული დავალების შესრულებას, სახელდობრ, კათოლიკობაზე მეფის და ხალხის გადაყენას, რისთვისაც რავდენჯერმე მიუღია მადლობა რომითგან. ნიკიფორე ყოფილა გავლენიანი კაცი და მუდამ მფარველობას უწყევდა საქართველოში მყოფ მასიონერებს. 1633 წ. თეიმურაზთან ერთად ის გადასულა იმერეთს, ხოლო იმერეთითგან ჩასულა სამეგრელოს. ის ყოფილა ერთი იმ მოციქულთაგანი, რომელთაც ლევან დადიანმა მიანდო როსტომ მეფისთვის პასუხის გადაცემა თავის დის მისთვის მითხოვების შესახებ. ნიკიფორე ირბაქის ხსენება წყდება 1634 წლის შემდეგ.

ამ ცნობათაგან ერთი ცნობა, სახელდობრ, ნიკიფორე ირბაქის ეროვნების და ჩამომავლობის შესახებ, ჩვენ საეკეოდ მიგვაჩნია, რადგან ზოგიერთი გარემოებანი საბუთს გვაძლევენ ვიფიქროთ, რომ ნიკიფორე ირბაქი არის ის ნიკიფორე მიტროპოლიტი, რომელიც იმავე თეიმურაზ მეფის მიერ გაგზავნილი იყო მოციქულად რუსხელმწიფესთან ორჯერ — 1635 და 1639 წლებში და რომელიც ცნობილია ბერძნად. თუ დამტკიცდა ნიკიფორე ირბაქის და ნიკიფორე მიტროპოლიტის იგივეობა, მაშინ დამტკიცებული იქნება ირბაქის არაქართველობა და ქორი გამოდგება მთელი ის ცნობა, რომელსაც თეატინელთა ორდენის ისტორიკოსები იძლევიან მის ჩამომავლობის შესახებ.

1) იხ. ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 126, 127.

საქმე ის არის, რომ სხვა წყაროების მიხედვით ჩვენ ვიცით, რომ იმავე თეიმურაზ მეფემ, რომელმაც 1626 წელს გაგზავნა ოციქულად ნიკიფორე (იგივე ნიკოლოზ) ბერი პაპთან და ევროპის სხვადასხვა მეფეებთან მტრების წინააღმდეგ დახმარების სათხოვნელად, გაგზავნა ორჯელ (1635 და 1639 წ.) მოციქულად ისეთისავე მინდობილობით ნიკიფორე (იგივე ნიკოლოზ) მიტროპოლიტი რუსხელმწიფესთან მოსკოვს. ნიკიფორე მიტროპოლიტს ჩვენ ვიცნობთ მხოლოდ თეიმურაზის მიწერმოწერითგან რუსხელმწიფესთან და რუსის მოციქულების მოხსენებათაგან, ხოლო ნიკიფორე ბერს ვიცნობთ იმავე მეფის მიწერმოწერითგან პაპთან და რომის მისიონერების მოხსენებათაგან. ამ ორნაირს წყაროებში მოხსენებული ნიკიფორე (იგივე ნიკოლოზ) მოციქულები იმით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, რომ ერთს, რომში გაგზავნილს, აქვს დართული გვარი (იობაქი), იწოდება ბერად და დასახელებულია ქართველად, მეორე, მოსკოვს გაგზავნილი, ამ არის ნოხსენებული გვარით, იწოდება მიტროპოლიტად და დასახელებულია ბერძნად. პირველი განსხვავება თავისთავად უმნიშვნელოა, რადგან მიტროპოლიტის გვარის გამოცხადება სავალდებულო არ არის და ალბად საჭიროდ არ უცნიათ არც თითონ და არც თეიმურაზ მეფეს რუსხელმწიფისთვის ემცნოთ გვარი, ამიტომ არავის შეუქლიან სთქვას, რომ, რაკი მისი გვარი არ არის გამოცხადებული, მის და იობაქის იგივეობა შეუძლებელიაო. მეორე განსხვავებასაც აგრეთვე არ აქვს მნიშვნელობა, რადგან სრულებითაც არ არის შეუძლებელი, რომ 1626-1629 წლებში უბრალო ბერად ნამყოფი 1635 წელს მიტროპოლიტი ყოფილიყო. მით უმეტეს რომ თვით თეიმურაზ მეფე სწერს რუსხელმწიფეს 25 აპრილს 1639 წელს, რომ ნიკიფორეს მიტროპოლიტობა ამ ოთხის წლის წინად მე მივეციო.¹⁾ მაშასადამე ნიკიფორე მიტროპოლიტი 1634 წლამდე არ ყოფილა მიტროპოლიტი. მნიშვნელობა აქვს მხოლოდ მესამე განსხვავებას, რომ რომში გაგზავნილი ნიკიფორე იხსენიება ქართველად, ხოლო მოსკოვში გაგზავნილი — ბერძნად. ამ განსხვავებას აღრმავებს ის გარემოება, რომ თეატინელთა ორდენის ისტორიკოსები გადმოგვცემენ, ვითომ ნიკიფორე იობაქი ყოფილიყო საქართველოს ჯარის უფროსის დიდებული თავადის შვილი. ეს განსხვავება რომ არ ყოფილიყო, ამ ორის ნიკიფორე მოციქულის იგივეობა თავისთავად ცხადი იქნებოდა, მაშინდელ დიდი მსგავსებაა ამ ორს სენია მოციქულში დიპლომატიურის ნიქას, ხასიათის და ქცევის მხრით.

¹⁾ იხ. Переписка грузинских парей с российскими государями, გვ. 9.

ორივე ნიკიფორეს ნოციქულობის მიზანი იყო ერთი და იგივე, სახელდობრ: თხოვნა, რომ შემწეობა აღმოეჩინათ საქართველოსთვის მეზობელი მტრების წინააღმდეგ. თხოვნის საფუძვლად ორივე მოციქული ადგენდა ქართველი ხალხის ქრისტიანობაზე მტკიცედ ყოფნას და შიშს, რომ ეს სიმტკიცე არ შერყეულიყო ურჯულო მტრების ძალმომრეობით. ერთი ნიკიფორე ეთიყება პაპს (და ალბათ ისპანიის და ევროპის სხვა ქვეყნების მეფეებსაც, რომლებთანაც მას მოლაპარაკება ჰქონდა) ქართველების ერთგულებას კათოლიკობისადმი და მეფე თეიმურაზის მზად ყოფნას მორჩილობისათვის. მეორე ნიკიფორე ასევე ეთიყება რუსხელმწიფეს ქართველების ერთგულებას მართლმადიდებლობისადმი და მეფე თეიმურაზის მზად ყოფნას მის ქვეშევრდომობისათვის. ერთი ნიკიფორე რომში ცდილობს თავის პირადი ერთგულობა და მორჩილება დაუმტკიცოს პაპს მით, რომ საჯაროდ აღიარებს კათოლიკობას, მეორე ნიკიფორე კი მოსკოვში ცდილობს თავისი ერთგულობა დაუმტკიცოს რუსხელმწიფეს მით, რომ თავის მიერვე დაწერილს მეფის წერილში მოუთხრობს, თუ რანაირს რჩევას აძლევდა თეიმურაზს რუსხელმწიფის საერთგულოდ. ¹⁾ ნიკიფორე ბერი რომის მისიონერებისგან იხსენიება საქართველოში კათოლიკეთა ერთგულ და მფარველ პირად. რუსის მოციქულებიც ნიკიფორე მიტროპოლიტს იხსენიებენ როგორც თავიანთ დამხმარე და ხელის შემწყობ პირს. ნიკიფორე ირბაქმა მთელი ეკროპა მოიარა 1626 წლითგან 1629 წლამდე თეიმურაზის მინდობილობით, ხოლო ნიკიფორე მიტროპოლიტის შესახებ თეიმურაზ მეფე რუსის მთავრობას სწერს, რომ თხუთმეტი თუ თექვსმეტი წელიწადია მას აქეთ, რაც ის მას ემსახურება და რომ ამ სამსახუროში მას მოუვლია მოციქულად მრავალი ქვეყანა. ²⁾ ამ ანგარიშით ნიკიფორე მიტროპოლიტს თეიმურაზთან სამსახური უნდა დაეწყო 1623-1624 წელს, ე. ი. ნიკიფორე ირბაქის რომს წასვლამდე სამის წლის წინ. 1634 წლამდე კათოლიკე მისიონერები ხშირად იხსენიებენ ნიკიფორე ირბაქს, ამ წლის შემდეგ კი მისი ხსენება წყდება სწორედ მაშინ, როდესაც ნიკიფორე მიტროპოლიტი გაგზავნილ იქნა მოციქულად მოსკოვს, სადაც მოუხდა ორჯერ ზედი-ზედ მისელა-მოსელა და ცხოვრება 1635-1642 წლებში. კათოლიკე მისიონერის ძამპის თქმით, ნიკიფორე ირბაქს სცოდნია რუსული ენაც. ³⁾ ამ ენის ცოდნა კი შეეძლო ჰქონოდა იმ შემთხვევაში, თუ რუსეთში

¹⁾ იხ. Переннека рр.з. царей с Росс. Росс., გვ. 14-19.

²⁾ იქვე, გვ. 10, 11.

³⁾ იხ. Chardin. Voyage en Perse etc. Paris. 1811, გვ. 211.

ნამყოფი იქნებოდა. რუსეთში ნამყოფი და მკოდნე რუსულის ენისა იყო ნიკიფორე მიტროპოლიტი. სხვა ნიკიფორე ამ ხანებში არ ყოფილა საქართველოთგან რუსეთს წასული.

მართალია, ნიკიფორე მიტროპოლიტი რუსხელმწიფეს მოახსენებს სხვადასხვა ქვეყნებში ვიყავი მოციქულადო, მაგრამ მხოლოდ სპარსეთსა და ოსმალეთში ყოფნას იხსენიებს¹⁾ და არ ამჟღავნებს ევროპაში ყოფნას. ამას ის დიპლომატურის მოსაზრებით შვრება, რადგან იცავს, რომ, როცა ამას განაცხადებდა, რუსები ჰკითხავდნენ მოციქულობის მიზანს და შედეგს. ეს კი არ იქნებოდა კარგი, რადგან იცოდა, რომ რუსებს სძულდათ პაპაც და ევროპის მეფეებიც მათ კათოლიკობის გამო და თეიმურაზის მიმართვა არ ესიამოვნებოდათ.

აგოეთვე მართალია, რომ ერთი ნიკიფორე რომში თავის თავს ქართველს უძახის და დიდი გვარის შვილად აცნობს თავს, ხოლო მეორე მოსკოვში თავის ბერძნობას არ მალავს, მაგრამ ორივე ეს მოვლენა სულ დიპლომატიური ხასიათისაა. ნიკიფორემ იცოდა, რომ რომში კათოლიკებს ბეძენები არ უყვარდათ და ამიტომ ნდობით არ ნოეკიდებოდნენ მას, როგორც ბერძენს. ეს იყო იმის მიზეზი, რომ მან დამალა თავისი ბერძნობა და თეიმურაზ ძეფესაც დაამალვინა. თან თავის ნათესავობის შესახებ მთელი ზღაპარი შეთხზა. მოსკოვში კი თავის ბერძნობა არ დამალა და თავის მიტროპოლიტობას და იერუსალიმის პატრიარქის მფარველობაში ყოფნას აცხადებდა იმიტომ. რომ რუსები უფრო მეტის პატივისცემით მოეკიდებოდნენ და მეტი ნდობა ექნებოდა მათ თვალში.

ისიც მართალია, რომ სამეგრელოში მყოფი, დაახლოვებით 1650-1679 წლებში, კათოლიკე მისიონერი, ძამპი თავის მოხსენებაში, რომელიც შარდენს აქვს დაბეჭდილი თავის წიგნში, იხსენიებს ორს ნიკიფორე ბერს, რომელთაგან ერთს უწოდებს ირბაქს და სთვლის ქართველად, მეორეს კი ბეოძნად. პირველის შესახებ ის სწერს: „ის ბერები, რომლებიც ახლა იმყოფებიან სამეგრელოში, მესამე გვარიანნი არიან. ისინი მოდიან ათონის მთითგან და იერუსალიმისთვის შესაწირავეების მოგროვების საბაბით ამ ქვეყანაში რჩებიან მოავრის მფარველობის ქვეშ მისგან დათმობილს მის საკუთარს ეკლესიებში. ზოგიერთნი ბინავდებიან ერთს ქართველ ბერთან, რომელიც იწოდება ნიკიფორე ირბაქად, მაგრამ რომელიც საზოგადოდ ცნობილია ნიკოლოზ ბერად და არის საქართველოს პირველი გვარიშვილთაგანი, სამოცდათის წლის კაცი. მას აქვს არქიმანდრიტის ან წინამძღვრის

¹⁾ იხ. Переписка грузинских царей с российскими государями, გვ. 19.

ხარისხი და იწოდება ჯვარისმამად. ხალხი მას დიდს პატივს სცემს და სამეგრელოს მთავარი მას ხმარობს ვეზირად და ზოციქულად, რადგან მას ძალიან კარგად ესმის პოლიტიკა და რავედენჯერმე ყოფილა იერუსალიმში. მას მოუვლია მთელი ევროპა, უნახავს ისპანია, საფრანგეთი, ინგლისი, პოლონეთი და იტალია, სადაც ჩვენი მამები ყოველთვის ბინას აძლევდნენ. იკის რავედენიმე ენა, გარდა ქართულისა და მეგრულისა, სახელდობრ: ბერძნული, თურქული, არაბული, რუსული, ფრანგული, ისპანური და იტალიური. მან აღიარა კათოლიკე სარწმუნოება პაპის ურბანოს მეგრის წინაშე. ჩვენს მამებს დიდს პატივს სცემს.“¹⁾

ეს ცნობა შეიცავს ყველაფერს, რასაც რომის დოკუმენტები გადმოგვცემენ ნიკიფორე ირბაქის შესახებ, მხოლოდ ორი რამ არის მაში ახალი: პირველად ის, რომ ნიკიფორეს სხვა ენათა შორის რუსული ენაც სცოდნია და რომ ის ყოფილა ჯვარისმამად წოდებული.

მეორე ნიკიფორე ბერის შესახებ ძამპი სწერს: „არის წმინდა ქვეყნის ერთი რწმუნებული, გამოგზავნილი იერუსალიმის პატრიარქის მიერ ზემოხსენებული წმინდა ადგილებისთვის შესაწირავების შესაგროვებლად როგორც ოდიშში ანუ სამეგრელოში, ისე იმერეთში, რომელიც არის საქართველო, და გურიაში. ეს რწმუნებული, რომელიც ყოველთვის ბერია, არის ახლა ბატონი ნიკოლოზ ნიკიფორე, ბერძნის ბერი წმ. ბასილის წესისა, ჯვარისმამად წოდებული. მას შეუძლიან, იერუსალიმის პატრიარქსავით, ყველას მისცეს შენდობა, ე. ი. კურთხევა ანუ სრული პატივება, რასაც ის ჩადის ორმოცდაათი სკუდის ფასად თვითელს“.²⁾

ამ ორნაირი ცნობის წამკითხველს ეგონება ძამპი ორს სხვადასხვა პირზე ლაპარაკობსო. ერთი რომ ნიკიფორე ირბაქია, მეორე ნიკიფორე მიტროპოლიტად ეჩვენება. ნამდვილად კი ეს ორი სხვადასხვა ადგილს მოთაფსებული ცნობა ერთსა და იმავე პირს შეეხება. პირველს ცნობაში ძამპი ემყარება რომის საბუთებს და იმეორებს იმას, რასაც თეატინელთა ორდენის ისტორიკოსები სწერენ ირბაქის ვინაობაზე. მეორე ცნობა კი დამყარებულია იმაზე, რაც ნიკიფორე ბერის ვინაობის შესახებ ადგილობრივ შეუტყვია. ეს ორი სხვადასხვანაირი ცნობა შეუთანხმებელი დარჩენია ძამპის იმიტომ, რომ

¹⁾ იხ. Chardin. Voyage en Perse etc. Paris. 1811, გვ. 210—211.

²⁾ იქვე, გვ. 323.

მოხსენება უწერია სხვადასხვა დროს რავედენიმე ხნის გამავლობაში ნაწილ-ნაწილ და ბოლოს ერთად შეუკოწიწებია მექანიკურად.

ძამპის მიერ მოხსენებული ორივე ნიკიფორე რომ ერთი და იგივე პირია, იქითგან ჩანს, რომ ერთსაც და მეორესაც ზედმეტი სახელი ნიკოლოზი აქვს, ორივე ჯვარისმამაა და ორსავე დამოკიდებულება აქვს იერუსალიმის მონასტრებისათვის შესაწირავების გროვებასთან. ერთს ნიკიფორესთან (სახელდობრ ირბაქთან) თავს იყრიდნენ, ძამპის თქმით, ათონის მონასტრითგან მოსული ბერები, რომელთაც მიზნად ჰქონიათ იერუსალიმის მონასტრების სასარგებლოდ შესაწირავების მოგროვება, მეორე ნიკიფორე თითონ ჰკრეფდა ასეთს შესაწირავებს და ჰგზავნიდა იერუსალიმის მონასტრებში. ცხადია, აქ ორს სხვადასხვა ნიკიფორესთან რომ გვეკონდეს საქმე, უცხო ქვეყნითგან იერუსალიმამკ მონასტრებისთვის შესაწირავების მოსაგროვებლად მოსული ბერები უნდა დამდგარიყვნენ სწორედ იმ ნიკიფორესთან, რომელსაც საგანგებოდ ამ შესაწირავების მოსაგროვებლად გამოგზავნილად იხსენიებს ძამპი. ის კი მოსული ბერების ბინად ასახელებს იმ ნიკიფორეს ბინას, რომელზედაც არ ამბობს, რომ შესაწირავების მოგროვების რწმუნება ჰქონოდა. ძამპისავე თქმით ნიკიფორე ირბაქს ხშირად უვლია იერუსალიმში. ცხადია მას იქ წასვლა ხშირად მოუხდებოდა მაშინ, როდესაც ის იქნებოდა „პატრიარქის რწმუნებული“ მთელს საქართველოში შესაწირავების მოსაგროვებლად, ე. ი. როდესაც ნიკიფორე ირბაქი იქნებოდა იგივე, რაც მეორე ნიკიფორე ბერი. ნიკიფორე ირბაქი, ძამპის სიტყვით, რუსული ენის მცოდნე ყოფილა, მეორე ნიკიფორეზე კი არაფერს ამბობს რუსულის ენის ცოდნისას, თუმცა იმანაც, თუ მას ცალკე პიროვნებად, ნიკიფორე მიტროპოლიტად, მივიღებთ, იცოდა რუსული ენა. თუ ნიკიფორე მიტროპოლიტად არ მივიღებთ, გამოვა, რომ ეს ყოფილა მესამე ნიკიფორე (ნიკოლოზი) და ამ შემთხვევაში ნიკიფორე მიტროპოლიტის და ნიკიფორე ირბაქის იგივეობის საწინაამდგომარეობის მნიშვნელობა ძამპის მოხსენებისა სრულებით ქარწყლდება. ანაირად გეკვი არ არის, რომ ძამპი ერთსა და იმავე პირზე ლაპარაკობს ორს სხვადასხვა ადგილს და რომ ეს პირია ნიკიფორე (იგივე ნიკოლოზ) ბერი, რომში ირბაქის გვარით გაცნობილი, ხოლო რუსეთში მიტროპოლიტად წოდებული.

ამავე ნიკიფორეს იხსენიებენ რუსხელმწიფის მოციქულები 1650 წელს იმერეთში ყოფნის დროს. იგი მოხსენებულია გოლგოთის მონასტრის იგუმენად და ალექსანდრე მეფესთან მყოფად. მეფის მიწოდებით ის ხშირად ხვდება რუსეთის მეფის მოციქულებს და

(როგორც ეს გამოითქმის მარცვლებში: scia, sce, sci, scio, sciu), ჩ=ci (როგორც ეს გამოითქმის მარცვლებში: cia, cio, ciu), ც=z (როგორც ეს ასო გამოითქმის იტალიურს სიტყვაში zoppo), ძ და წ=z (როგორც ეს ასო გამოითქმის იტალიურს სიტყვაში zio), ჭ=ch, ხ=ch, ჯ=g (როგორც ეს ასო გამოითქმის მარცვლებში gia, gio, giu).

ხშირად ეს შესატყვისობა დაურღვევია პაოლინის და დაუწერია ასე: busi და არა buzi, nateli და არა natheli, echali და არა ekali, amaghleba და არა amagleba, davnag და არა davnac, kmeli და არა chmeli, dachereba და არა dakereba, apra და არა afra ან aphra, bakaki და არა bacaci, avichazi და არა avikazi, avisitkua და არა avisitcua, giurgeli და არა churcheli. შემდეგში ეს იტალიური ასოებით დაწერილი ქართული სიტყვები ქართული ასოებით გადაუწერია თანახმად მის მიერ მიღებული შესატყვისობისა და გამოსვლია: ბუსი, ნატელი, ეხალი, ამაგლება, დავენალ, კმელი, დახერება, აპრა, ავიხაწი, ავისიტკვა, ჯურჯელი (ნაცვლად სიტყვებისა: ბუ ზ ი, ნ ა თ ე ლ ი, ე კ ა ლ ი, ა მ ა ლ ლ ე ბ ა, დ ა ვ ე ნ ა ყ, ხ მ ე ლ ი, დ ა კ ე რ ე ბ ა, ა ფ რ ა, ა ვ ი კ ა ც ი, ა ვ ი ს ი ტ ყ ვ ა, ქ უ რ ქ ე ლ ი).

არის შემთხვევები, როდესაც პაოლინის ქართული სიტყვები დაუწერია იტალიური ასოებით მიღებული შესატყვისობის თანახმად, მაგრამ, რადგან ერთისა და იმავე ასოთი მიღებული აქვს ზოგიერთი სხვადასხვა ქართული ბგერის გამოხატვა, ქართული ასოებით გადაწერის დროს დავიწყებია რომელ სიტყვაში რომელი ბგერის გამომხატველი იყო სხვადასხვა ქართული ბგერის გამომხატველი ერთი და იგივე იტალიური ასო და ერთმანეთში აურეგია სხვადასხვა ბგერების გამომხატველი ქართული ასოები, რის შემდეგ გამოსვლია ასეთი სიტყვები: კერკო (ნაცვლად კერძო), ბეზვი (ნ. ბეწვი), წივა (ნ. ცივა), ზნობილი (ნ. ცნობილი), ბარწიმი (ნ. ბარძიმი), წიცა (ნ. ძიძა), მამაწი (ნ. მამაცო), ავიზელიცადი (ნ. ავიწელიწადი).

აქ მოხსენებული ორნაირი შეცდომა ხშირად ერთსა და იმავე სიტყვაშია მომხდარი. მაგალ., წყევლა ჩაწერილია იტალიურის ასოებით არა zcevla, არამედ zchevla, ხოლო ქართული ასოებით ზხევლა. სიტყვა აურაცხელი იტალიურად არის დაწერილი, თანახმად მიღებული ასოთა შესატყვისობისა, aurazcheli, მაგრამ ქართული ასოებით გამოუხატია თანახმად იტალიურის გამოთქმისა აურაზხელი.

ხშირად სიტყვაში გამოტოვებულია ასო ან ასოები, მაგალ., გლავი (ნაც. მკლავი), ერბოკვერზ (ნ. ერბოკვერცი), ეისკაც (ნ. ერისკაცი).

ბევრჯელ ქართული სიტყვა ისე დამახინჯებულია, რომ კაცი ვერ იცნობს, რა უნდა ყოფილიყო, თუ არ დაიხმარია იტალიური სიტყვა, მაგალ., საკველტა (ნაც. საყოველთაო), საკვირვეწი (ნ. საკვირველი), საზხინანი (ნ. საწყინარი), სამოსავატი (ნ. სამშაფათი), მაუქსუნდამა (ნ. მაქვს მადა), ვართლიცვალ (ნ. ვარდისწყალი), ღორჩესმო (ნ. ხორცისშესხმა).

არიან აგრეთვე იმისთანა სიტყვები, რომელთა გამოცნობას ვერ უშველის იტალიური მისი შესატყვისი სიტყვაც, მაგალ., მეტონდრონ (Secondo—მეორე), იკუნებუტი (Cittadino—მოქალაქე), ანდამარი (Calamita—შუოთი), უპუსი (Prelato—პრელატი), ულატოს (Sfacciato—თავხედი, კადნიერი), პისარი (Piazza—მოედანი), პათიოს (Civile—სამოქალაქო).

ხშირად სიტყვების გამოცნობას აქირებს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ვ-ბგერა იტალიურის ტრანსკრიპციით ჩაწერილი უ-ასოთი, როგორც ეს მაშინ მიღებული იყო, ქართულადაც უ-ასოთი არის გამოხატული, მაგალ., ჯაური (ნაც. ჯავრი).

ბოლოს უნდა ავნიშნოთ ერთი შესამჩნევი და მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც შეინიშნება ქართულ-იტალიურს ლექსიკონში, სახელდობრ ის, რომ ქართულ სიტყვათა შორის მოიპოვება ბევრი იმისთანა სიტყვა, რომელნიც არ არიან ქართულნი და არც არადროს ყოფილან ხმარებულნი ქართულ ენაში თუ მწერლობაში. მოპეტებულს ნაწილად ეს სიტყვები ბერძნულები არიან, ზოგიერთნი კი იტალიურები. ამ სიტყვებს ლექსიკონში უჭირავთ ადგილი იმისთანა ქართული ან გაქართულებული სიტყვებისა, რომლებიც ყოფილან და დღესაც არიან ხმარებულნი როგორც მწერლობაში, ისე ცოცხალს მდაბიო ენაში.

აქ ჩამოვწერთ იტალიურ სიტყვებს ფრჩხილებში ქართულად მათი მნიშვნელობის აღნიშვნით, ხოლო მათ პირდაპირ პაოლინის ლექსიკონში დაბეჭდილს ვითომ შესატყვისს ქართულ სიტყვებს.

Huomo (მამაკაცი)	ანიარი
Fortezza (სიმაგრე)	ანდრია
Giganti (ბუმბერაზები)	გილანტეს
Scolpito (გამოჭრილი)	გლიფტოს
Taverna (ღვინის ღუქანი)	გაპილა
Magazzino di vino (ღვინის ღუქანი)	კაპილა
Tavernaro (მედუქნი)	გაპილარი
Oste (მედუქნი)	კაპილარი
Secolo, Eta (საუკუნე, ხანი)	ეთი

Oglio (ზეთი)	ელეო
Empiastro (მაღამო)	ემბლასტი
Barca (ბარჯაზი)	ვარკა
Re (მეფე)	ვასილია
Capitano (წინამძღოლი)	იემონ
Hipocrisia (პირმოთნეობა)	იპოკრიტი
Hipocrito (პირმოთნე)	იპოკრიტო
Hipocrito (პირმოთნე)	ფარისეო
Cavallo (ცხენი)	იპო
Morale (ზნეობა)	იტეკო
Porto (ნავთსადგური)	ლიმიონა
Solennita, Festa (ზეიმი, დღესასწაული)	პანაღრი
Spedale (საავადმყოფო)	პანდოხიონე
Conseglio (საბჭო)	სინაკისი
Timone (საქე)	ტიმონი
Testimonio (მოწამე)	მართირი
Martire (მოწამე, წამებული)	მარტირი
Mago (მოგვი)	მალოს
Magazzino (მაღაზია)	მალაკონ
Melinconia (ნაღვლიანობა)	მელაკონია
Intercessore (მეოხი, შუამდგომელი)	მეტიტის
Cometa (კუდიანი ვარსკვლავი)	პლანე
Profeta (წინასწარმეტყველი)	პროფეტი
Profezia (წინასწარმეტყველება)	პროფეტია
Sabbato (შაბათი)	სავათონ
Scorfano Pesce (მორიელი)	სკორპიო
Soldato (ჯარისკაცი)	სტრატელატი
Estrema unzione (ზეთის კურთხევა)	ლოცვაელეონი
Christiani (ქრისტიანები)	ქრისტიანოს
Zucchero (შაქარი)	ცახარი
Secondo (მეორედ)	ვიტა
Lebbra, Lepra (მკეთარი)	ლეპრი
Lino (სელი)	ლინარე
Buona notte (კეთილი ღამე)	ვალიმპსუერი
Buondi (კეთილი დღე)	კალიდილა
Buonasera (კეთილი საღამო)	კალისერება
Buongiorno (კეთილი დღე)	კალირჯე
Tempesta di vento e pioggia (ქარაშოტი)	გათაკლისმო

ეს სიტყვები შეადგენენ ნაწილს იმ სიისას, რომელიც შეიძლება შედგეს პაოლინის ლექსიკონში ქართულ სიტყვებად გასაღებული ბერძნული სიტყვებისგან. მაგრამ სიტყვებს არ სჯერდება ლექსიკონის შემდგენელი და მთელი ბერძნული ფრაზა აქვს შეტანილი ქართულის მაგიერ. მაგალ., იტალიური ფრაზა Vicario di Cristo e il Papa (ქრისტეს ნაცვალი არის პაპი) ქართულად ნათარგმნია: ეპიტროპუს ტუ ქრისტუ პაპა.

ჩვენ ვიცით, რომ ლექსიკონი შეადგინა იტალიელმა სტეფანე პაოლინიმ, რომელმაც ქართული სულ არ იცოდა, ნიკიფორე ირბაქის დახმარებით. პაოლინი თავის თავად ქართული სიტყვების ნაცვლად არ შეიტანდა ბერძნულ სიტყვებს თავის ლექსიკონში. ცხადია, ეს ბერძნული სიტყვები და მთელი ფრაზაც კი მისთვის უკარნახია მის თანამშრომელს ნიკიფორე ირბაქს, რომელსაც შეეძლო ასე მოქცეულიყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ის იქნებოდა ბერძენი, ქართულის ენას კარგად არ მცოდნე. წარმოუდგენელია, რომ ქართველს ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შედგენის დროს ქართული სიტყვების და ფრაზის ნაცვლად ბერძნული, ქართულში არ ხმარებული, სიტყვები და ფრაზა ჩაეწერიანებინოს თავის თანამშრომლისთვის მაშინაც კი, როცა იმას რამე მიზეზით არ ეცოდინებოდა კარგად ქართული. მაგრამ საბუთი არ არის ვიფიქროთ, რომ ირბაქს, თუ ქართველი იყო, ისიც დიდი გვარის შვილი, ქართული კარგად არ სცოდნოდა, მეტადრე თუ ირბაქს ჩვენ მივიჩნევთ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვრად, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილად, როგორც ამას ზოგიერთნი ფიქრობენ. ჯვარის მონასტერში მუდამ ბლომად ცხოვრობდნენ ქართველი ბერები, ჰქონდათ ძლიერი ქართული ბიბლიოთეკა და წირვალოცვა ქართულად სრულდებოდა. ამ პირობებში ქართველი, ჯვრის მონასტერში მცხოვრები, რაც უნდა მცირე ხნისა დაბინავებულიყო იქ, ქართულს არ დაივიწყებდა. პირიქით, უცხოეთის ქართულ მონასტრებში ქართველი ბერები უფრო ვითარდებოდნენ ქართულს ენაში. სამაგიეროდ, თუ ირბაქს ბერძნად წარმოვიდგენთ, სახელდობრ, ნიკიფორე მიტროპოლიტად, მაშინ ყველაფერი ადვილად აიხსნება. ნიკიფორე ირბაქი, როდესაც რომს გაემგზავრა, ორის თუ სამის წლის ნამყოფი იქნებოდა საქართველოში. ქართული შეეძლო შეესწავლა ცოტაოდნად და არა საფუძვლიანად. რომში ლექსიკონის შედგენის დროს შესაძლებელია ავიწყდებოდა ზოგიერთი ქართული სიტყვები და სტეფანე პაოლინის დავიწყებული ქართული სიტყვების მაგიერ თავის სამშობლო ენის სიტყვებს უკარნახებდა, რომ არ გაემჟღავნებინა მისთვის ქართულის უცოდინარობა და თავის არა-ქართველობა.

ეს რომ ასეა, იქითგან ჩანს, რომ ერთხელ დავიწყებული სიტყვა მეორე შემთხვევაში აგონდება და კიდევ უკარნახეის პაოლინის. მაგალ., ერთ შემთხვევაში რომ Huomo ახსნილი აქვს ბერძნული სიტყვით ანირი, მეორე შემთხვევაში ხსნის ქართული სიტყვით კატსი (ე. ი. კაცი); Fortezza ერთს შემთხვევაში ბერძნული სიტყვით ანდრია, მეორე შემთხვევაში ქართული სიტყვით ზლიერება, მესამე შემთხვევაში ქართულითვე მაკარი (ე. ი. მაგარი); Eta ერთს შემთხვევაში ბერძნული სიტყვით ეთი, მეორე შემთხვევაში ქართული სიტყვით დრო; Cavallo ერთს შემთხვევაში ბერძნული სიტყვით იპო, მეორე შემთხვევაში ქართული სიტყვით წხენი (ე. ი. ცხენი); Conseiglio ერთს შემთხვევაში ბერძნული სიტყვით სინაკსის, რომელიც დაბოლოებითაც კი არ არის გაქართულებული, მეორე შემთხვევაში ქართული სიტყვით კამორჩევა (ე. ი. გამორჩევა).

ყველა ზემონათქვამის შემდეგ ჩვენ შეგვიძლიან ამნაირად გამოვარკვიოთ პიროვნება იმისი, რომელმაც ხელი შეუწყო ქართული სტამბის დაარსებას რომში და ქართულ-იტალიურის ლექსიკონის შედგენას და დაბეჭდვას ამ სტამბაში. მას რქმევია ნიკიფორე (ხედმეტად ნიკოლოზ), ყოფილა ბერი იერუსალიმის ერთერთის მონასტრისა, შეიძლება გოლგოთისა, გვარტომობით ბერძენი. იერუსალიმითგან საქართველოში მოსულა თეიმურაზ მეფის დროს 1623 ან 1624 წ. მეფეს გაუცვნია ეს ბერი და მოსწონებია, როგორც კვიციანი კაცი. იგი გამხდარა მეფის სანდო და ერთგული მრჩეველი. თეიმურაზ მეფეს მისთვის მიუცია ჯვარისმამობა ე. ი. იერუსალიმის მონასტრების საქართველოში მყოფი მამულების გამგებლობა¹⁾. როგორც სანდოსა

¹⁾ რომ ჯვარისმამას ნიშნავდა საქართველოს მეფე, ჩანს შემდგომ დოკუმენტითგან, რომელიც იხსნება ყოფილ საეკლესიო თუხუერში № 553 ქვეშ.

ესე ფიცი და პირი და საერდგულო სიტყვა გაადრეთ და მოგახსენეთ თქვენ ყოველთა მეფეთა მფლობელსა ძლიერსა და უძლეველს, სახელადმატებულსა კელმწიფესა პატრონს შაჰნაოხს და კელმწიფესა ყოვლად საქებლად სადიდებლად ენა-გონება-მიუწდომელსა ძესა თქუენსა პატრონსა არჩილსა და ყოვლისა საქართველოსა მაჟურთხეველსა ბატონისშვილსა პატრონს კათოლიკოსსა დომენტის ჩუენ ჯუარის მამამან წულუკიძემ ნიკოლოზ ასრე და ამა პირსა ზედან, რომე ჯუარის მამა თქუენის ბრძანებით დადგომილა ნიადაჟ ქართველის ბატონისაგან და კათოლიკოსისაგან და ჩუენცა გიახელით და გთხოვეთ ჯვარისმამობა და გვიბოძეთ სრულ საქართველოსა ჯვარის მონასტრის მამულები. აწე ვიყოთ თქუენი ერდგული და თქუენის სიკეთის მოჰირნე რაც ჩემის კელითა და სიტყვით გამივიდეს და რაც საიერუსალიმო ვიშოვნო ამ ოთხს საბატონოში სრულა მონასტრისათვის შევიწახო და არც ჩემს შვილსა და ჩემს ნათესავს მივსუც უსყიდლად და თქუენ ბატონს კათოლიკოსს მისაბარო და რაც ვიშოვო მონასტრისათვის და სანამდი ჯვარისმა-

და ერთგულის, მასთან კვეიანის და მოხერხებული კაცისთვის, თეიმურაზს ხშირად მიუღწევია მისთვის მოციქულობა სხვადასხვა ქვეყნების მეფეებთან. სხვათა შორის ის იყო გაგზავნილი პაპთან და ევროპის სხვადასხვა მეფეებთან (1626—1629 წ.). შემდეგ თეიმურაზს იერუსალიმის პატრიარქისგან მისთვის გამოუთხოვნია მიტროპოლიტობა. პატრიარქს მიუცია მისთვის ეს ხარისხი მხოლოდ წოდებულობით. ამ ხარისხით თეიმურაზ მეფემ მოციქულად გაგზავნა ორჯელ რუსეთს (1635 და 1639 წ.). როგორც ჯვარისჰამას ნიკიფორეს უხდებოდა ყოფნა და ცხოვრება საქართველოს ყველა სამეფოებსა და სამთავროებში, სადაც კი იერუსალიმის მონასტრებს მამულები ჰქონდათ: ქართლში, კახეთში, იმერეთში, გურიაში და სამეგრელოში. ყველგან ერთგვარად პოულობდა მეფეების და მთავრების ნდობას და პატივისცემას. ყველანი მას მიმართავდნენ რჩევისათვის და სხვადასხვა დიპლომატიურის სამსახურისთვის. ისიც გულწრფელად თანაუგრძნობდა მათ პოლიტიკურ გაქოვებას და ერთგულად ეხმარებოდა რჩევით და დიპლომატიური მინდობილობის შესრულებით. მეტად დამახასიათებელი და მის დროისთვის გასაკვირველი მისი თვისება იყო ყოველგვარის სექტანტურის ფანატიზმისაგან თავისუფლება. ის თანაბრად და ერთნაირის პატივისცემით ეკიდებოდა აღმოსავლეთის მართლმადიდებლობას და დასავლეთის კათოლიკობას. მართლმადიდებლობაში აღზრდილი და მართლმადიდებელთა წესის ბერი რომში პაპს კათოლიკედ ეცხადება და საქართველოში მფარველობს კათოლიკობას. ქვეყნის პოლიტიკურ ინტერესს ანაცვალებს ვიწრო ეკლესიურს ფანატიზმს. შეიძლება აპის ბოალიც იყვეს, რომ ის ვერ ელირსა მიტროპოლიტად კურთხევას არც იერუსალიმის პატრიარქისგან და არც საქართველოს კათოლიკოზისგან.

სამწუხაროდ ჩვენ არ ვიცით ნიკიფორეს სიკვდილის წელიწადი ესევე, როგორც არ ვიცით მის დაბადების წელიწადი. გვაქვს მხოლოდ ზემოდ მოყვანილი ცნობა, რომ სამოცდაათის წლისა ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

სხვადასხვა ცნობები ნიკიფორეს გვარიშვილობის შესახებ, რომელნიც ქართულს მწერლობაში არსებობენ, უნდა უსაფუძვლოდ ჩაითვალოს, რადგან ის არ ყოფილა არც ჩოლოქაშვილი, როგორც ამას სწერს პროფ. კ. კეკელიძე (იხ. მის ქართული ლიტერატურის ის-

მობა მქონჯეს ეს ასე გაგითათო პატრონო. დაიწერა კელითა მალაქაძის ნი. ოლა-
ოზისითა ქორონიკონს ტ ნ ი გ ფებერვალსა ც“

„მამა ჯვარისა ნიკოლოზ“

ტორია, ტ. II, გვ. 223), არც ირუმბაქიძე, როგორც ამას გულისხმობს პროფ. გრ. წერეთელი (იხ. ჟურნ. ახალი კავკასი-

**ALPHABETVM
IBERICVM,
SIVE GEORGIANVM,
CVM ORATIONE DÓMINICALI
Salutatione Angelica, Symbolo Fidei,
Præceptis Decalogi, Ecclēsiæ Sa-
cramentis, & Operibus
Misericordiæ,**

Latina, & Iberica lingua compositis, & Cha-
ractere Georgiano impressis:

*Accesserunt Litanie B. V. eisdem lingua,
& characteribus Ibericis.*

ROMÆ, Typis Sac. Congr. de Propag. Fide, MDCXXIX.
SUPERIORVM FACVLTA TE.

ქართული ანბანი ლოცვებით, დაბეჭდილი რომში 1629 წ.
თაყვარწეზა ლათინურს ენაზე. ნამდვილი ზოგა.

ონი 1925 წ. № 1-2. ნეაპოლი, რომი, ბერლინი, გვ. 34), არც ირბახია, როგორც ამას მოგვითხრობს ზაქარია ჭიქინაძე¹⁾.

მეორე ქართული წიგნი, რომელაც იმავე 1629 წელს დაიბეჭდა რომში სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების სტამბაში, არის ქართული ანბანი ლოცვებითურთ. ეს წიგნი ჩვენ არ შეგვხვედრია, მაგრამ მის შესახებ სარწმუნო ცნობას იძლევა პროფესორი ალ. ცაგარელი.²⁾

ამ წიგნს ჰქონია შემდეგი თავწარწერა ლათინურ ენაზე: Alphabetum Ibericum, sive Georgianum, cum Oratione dominicali, Salutatione Angelica etc. Romae, 1629.³⁾

წიგნში დაბეჭდილი ლოცვების ტექსტი, უეჭველია, კათოლიკე ბერებისთვის გადაცემული იქნება იმავე ნიკიფორე ირბაქის მიერ, რომელმაც სტეფანე პაოლინის მიაწოდა სიტყვების განმარტება ქართული-იტალიური ლექსიკონისთვის. ჩვენის აზრით, ანბანი იგივე იქნება, რაც ქართულ-იტალიურ ლექსიკონს მიუძღვის წინ, ხოლო ლოცვები იქნებიან ისინი, რომელნიც დაბეჭდილნი არიან მაჯიოს 1643 და 1670 წ. გამოცემული ქართული გრამატიკის ბოლოს. ამიტომ რაც ვსთქვით ზევით ლექსიკონში მოთავსებულის ანბანის შესახებ და რასაც ვიტყვით ქვევით მაჯიოს გრამატიკაში მოქცეული ლოცვების შესახებ, ამ წიგნსაც შეეხება.

მესამე ქართული წიგნი, რომელიც იმავე საზოგადოებამ გამოსცა რომში 1643 წ., არის ქართული ენის გრამატიკა, შედ-

¹⁾ იხ. ჭიქინაძე ზ. ქართველთ კათოლიკეთ სასულიერო მოღვაწენი. ტფ. 1904. გვ. 15. ამ წიგნში ზ. ჭიქინაძე გვარწმუნებს, ვითომ ნიკიფორე ირბაქი (ირბახია) გამოჩენილი მწერალი ყოფილიყვეს და ვითომც მას დაეწეროს საეკლესიო ისტორია რვა ტომზე მეტი. ეს ცნობა სამწუხარო გაუგებრობაზე დამყარებული. ძამპის მიერ მოხსენებული ნიკიფორე, რომელიც თავის თხზულების მეორე ტომში ლაპარაკობს ნინოზედ, ჭიქინაძეს ნიკიფორე ირბაქად მიუღია და დავიწყებია, რომ ძამპისგან ნახსენები ნიკიფორე იყო კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ნიკიფორე ქსანთოპული, ცნობილი საეკლესიო ისტორიის ავტორი, მეთოთხმეტე საუკუნეში მცხოვრები.

²⁾ იხ. A. Цагарели. Сведения о памятниках грузин. письм. выш. I. СПб. 1886. გვ. XLIX.

³⁾ ეს წიგნი ტფილისის უნივერსიტეტმა შეიძინა პარიზის ერთერთი ანტიკვარიაჲან 1927 წელს, ავტორის სიკვდილის შემდეგ. წიგნის ტექსტის სიფართოეა 13x8 სანტ., შეიცავს 32 გვერდს. ანბანს უკირავ. 7 გვერდი, ლოცვებს 23 გვერდი. უნივერსიტეტის მიერ შექმნილი ცალი აკინძულია სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების მიერ სხვა ენებზე გამოცემულ ანბანებთან. ერთად აკინძულია ანბანები: ეთიოპური. არაბული, სომხური, ბარმანული, ბჰამნიკული ანუ ინდური, სირიული, ეგვიპტური, ეტრუსკული, ბერძნული, ებრაული და ქართული.

გენილი. ლათინურს ენაზე მისიონერის ფრანცისკო-მარია მაჯიოს მიერ. ამ წიგნს აქვს შემდეგი ლათინური თავწარწერა: Syntagmaton linguarum orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur. Liber

ALPHABETVM

IBERICVM,

Sive

GEORGIANVM

Vulgare.

Habet litteras Trigintasex:

Figura.	Nomen.	Potestas.	
ა	ან	An	a,
ბ	ბან	Ban	b,
გ	გან	Ghan	gh, <small>vs β, Hebr. & Ital. ghe, ghi.</small>
დ	დონ	Don	d,
ე	ენ	En	e,
ვ	ვინ	Vin	u; <small>Consonans, vs β Graec. & Ital. serua.</small>
ზ	ზენ	Zen	z, <small>vs Ital. Zefiro.</small>
ჩ	ჩანი	Hai	h,
ჭ	ჭანი	Hhai	hh, <small>vs ح Arab.</small>
თ	თან	Than	th, <small>vs θ, Graec.</small>
ი	ინ	In	i,
		A	2 3

ქართული ანბანი ლოცვებით, რომი, 1629 წ
მესამე გვერდი. ნაშედილი ზომა.

primus complectens Geoglanae, seu Ibericae vulgaris linguae institutiones grammaticas autore D. Francisco Maria Maggio, clerico regulari, panormitano. Romae, ex Typographia Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. MDCXLIII. Superiorum permissu.

წიგნი დიდის ტანისაა. ტექსტის სიფართოეა 26,1×15 სანტ. დაბეჭდილია კარგს ქალაღბზედ. თავწარწერიანი ფურცლის შემდეგ მოთავსებულია მაჯიოს მიმართეა პაპის ჟრბანოს მერვისადმი ზუთს გვერდზე. მასუკან ერთს გვერდზე მოთავსებულია ცენზურის წარწერილობანი. ბოლოს ორს გვერდზე მოთავსებულია Proemium (შესავალი).

შემდეგ ანუსხულ გვერდებზე იწყება თვით გრამატიკა 1 გვერდითგან და თავდება 136 გვერდზე. ბოლოში დართული აქეს საქრიტიანო კატეხიზმო, რომელც შეიცავს ლოცვებს (137—143 გვ.).

გრამატიკა შეიცავს ოთხს ნაწილს: 1. მართლწერას, 2. ეტიმოლოგიას, 3. სინტაქსს და 4. პროსოდიას.

მაჯიოს გრამატიკა არის პირველი გრამატიკა ქართული ენისა, რომელიც კი დღეს ცნობილია. ამიტომ გასაკვირველი არ არის, რომ მაში ბევრი გრამატიკული მოვლენა არ იყვეს სისწორით აღნიშნული. ასეთი შრომის აუცილებელ ნაკლს და შეცდომებს მაჯიოს შრომაში ერთვის ენის არასაკმარისი ცოდნის გამო მომხდარი შეცდომები. მაჯიო მოვიდა საქართველოში 1637 წ. და დაბინაედა გორში. ერთი წლის შემდეგ გადავიდა გურიას, სადაც დაჰყო სამი თუ ოთხი წელიწადი. ეს დრო, რასაკვირველია, არ კმაროდა, რომ ქართული ენა საფუძვლიანად შეესწავლა.

ქართული ანბანი მაჯიოს დაღაგებული აქეს სწორედ, მიღებულ რიგზე. ასოების სახელებში შეცდომა არა აქეს. ორივე შრიფტი დაბეჭდილი: ხუკურიც და მხედრულიც. მხედრული შრიფტი ისევე ის არის, რაც პაოლინის ლექსიკონისა. ხუკურ ასოთაგან ზოგიერთთ განსხვავებული მონაკეთულობა აქვსთ ახლანდელებთან შედარებით (ასომთავრულებს: **ც**, **ო**. **უ**, **ქ**, **ძ**, **ხ**, **ჰ**; ნუსხურებს: **ი** (შეცდომით დ არის), **ჟ**, **ტ**, **ფ** (შეცდომით ვ არის), **ყ**, **ხ**. ამას გარდა ნუსხური ასოების **შ**, **ძ** და **ვ**-ს მაგიერ ასომთავრულებია.

ქართული ასოთა შესატყვისობა ლათინურ და იტალიურ ასოებთან ხშირად შემცდარია.

აენიშნავთ მაჯიოს რაედენსამე გაუგებრობას და უცნაურობას ეტიმოლოგიაში.

ბრუნვაში მაჯიოს ექვსი საბრუნავი შეუმჩნევია: სა ხ ე ლ ო ბ ი - თ ი, ნ ა თ ე ს ა ვ ო ბ ი თ ი, მ ი ც ე მ ი თ ი, შ ე მ ა ს მ ე ნ ე ლ ო ბ ი თ ი,

წოდებითი და გამომავლობითი (ablativus). შემასმენლობითად მიაჩნია იგივე სახელობითი ი-ბგერით დაბოლოებულ სიტყვებში, სხვა ბგერით დაბოლოებულებში ისევე სახელობითი ი-ბგერის მიმატებით, მაგალ., მამა + ი, მზე + ი, ხბო + ი, კუ + ი. გამომავლობითად მიაჩნია ნათესავობითი საბრუნავი გადაბმული გან-თანდებულთან, მაგალ., მამისა + გან, მზისა + გან, ხბოსა + გან, კუსა + გან. სამაგიეროდ არა აქვს აღნიშნული მოთხრობითი, მოქმედებითი და ცვალებითი საბრუნავები.

მრავლობითი რიცხვი, მაჯიოს თქმით, წარმოებს ბი-ნაწილაკის მიმატებით სიტყვის მხოლობითი რიცხვის სახელობითი საბრუნავის ბოლოს, მაგალ., მამე + ბი, მეფე + ბი, გოგო + ბი. მხოლოდ ი-ბგერით დაბოლოებულ სიტყვებს მხოლობითის რიცხვის ი-საბოლოებელი ეცვლებათ ე-ბგერად და შემდეგ ემატება ბი-ნაწილაკი, მაგალ., შვილი — შვილე + ბი, სკამი — სკამე + ბი. ერთმარცვლოვანს სიტყვებში მხოლობითს რიცხვში ნათესავობითი და მიცემითი საბრუნავი არაფრით განსხვავდებიან, მაგალ., მთა, დრო, ნათეს. საბრ. მთასა, დროსა, მიც. საბრ. მთასა, დროსა.

რადგან ფონეტიკურ ცვლილებას ვერ არჩევს მორფოლოგიური ცვლილებისაგან, მაჯიოს ჰგონია, ვითომ ეთი-დაბოლოების მქონე სიტყვები მიცემითს საბრუნავში ღებულობენ ც-საბოლოებელს თი-დაბოლოების მოკვეცის შემდეგ, მაგალ., ქობულეთი — ქობულეც, ოზურგეთი — ოზურგეც, აკეთი — აკეც.

დასართავი სახელის შედარებითი ხარისხის საწარმოებლად, მაჯიოს თქმით, დასართავს სახელს თავში ემატება სი-მარცვალი, მაგალ., დადებ. ხარ. ლამაზი, შედარ. ხარ. სი + ლამაზი, დადებ. ხარ. წმინდა, შედარ. ხარ. სი + წმინდა, დადებ. ხარ. მძიმე, შედარ. ხარ. სი + მძიმე. ხშირად შედარებით ხარისხში დასართავი სახელი უცვლელი რჩება, როდესაც იმ საგნის სახელი, რომელთანაც შედარება ხდება, ნათესავობითის საბრუნავით ებმის გან-თანდებულს, მაგალ., მზესაგან ლამაზი, ეშმაკისაგან პილწი, ვაჟისაგან ძალიანი, ბერისაგან წმინდა.

აღმატებითი ხარისხი, მაჯიოს თქმით, წარმოებს დასართავს სახელზე დართვით სიტყვებისა: სულა, ბევრი, უფრო, წმინდა, მართალი, მაგალ., სულა ლამაზი, ბევრი ტკბილი, უფრო ნათელი, წმინდა შავი, მართალი ავი. ხარისხის აღმატებულობა ეთვისება დასართავ სახელს, როდესაც მას წინ მიუძღვის არსებითი სახელი მრავლობითს რიცხვში ნათესავობითის საბრუნავით, მაგალ., ვაჟების ძალიანი, კაცების ღარიბი, ქალების

აზნაური (ვითომც ამ მაგალითების მნიშვნელობა იყვეს: უძლიერესი ვაჟი, უღარიბესი კაცი, უკეთილშობილესი ქალი).

მაჯიო პიროვნებითი ნაცვალსახელების საბრუნავებს რევს იმავე პირის საკუთრებითი ნაცვალსახელების ნაკვებში, მაგალ., სახ. მე, ნათ. ჩემის (ნაცვლად ჩემ ან ჩემი), მიც. ჩემსა (ნაცვლად ჩემ ან მე). ნაცვალსახელების რომელი და ვინ შრავლობითი რიცხვისთვის შემდეგ ნაკვებებს იძლევა: სახ. რომელი ვენენ, ვინ ვენენ, ნათ. რომელის ავენენ, ვის ავენენ, მიც. რომელს ავენენ, ვის ავენენ და სხვ.

ყველაზე მეტს უკოდინარობას და გაუგებრობას მაჯიო იჩენს ზმნებში. მიმოხრის მაგალითებად თავდაპირველადვე ისეთი ზმნები მოჰკავს, რომელნიც თავისებურობას წარმოადგენენ. არ უჩვენებს არავითარს საზოგადო წესს, არ იხილავს დროთა და კილოთა გვარებს, მიმოსახრელი საბოლოებლები არეული აქვს და ხშირად ერთი დროს ან კილოს ნაკვებები ნეორე კილოსა და დროს ნაკვებშია არეული. ამას დაუმატეთ საზოგადო მისი ნაკლი—ქართული ბგერების შეუთვისებლობა და ქართული სიტყვების დამახინჯებული წერა.

ასევე შეუგნებლად და შეცდომებით აქვს განმარტებული სხვა გვარი სიტყვებიც.

საქრისტიანო კატეხიზმოს, რომელიც გრამატიკას მოსდევს ბოლოში, შემდეგი სათაური აქვს ლათინურს ენაზე: *Catechesis christiana sive aliquot fidei rudimenta* (საქრისტიანო კატეხიზმო ანუ ზოგიერთნი სარწმუნოების დასაწყისნი). თვითეულ ლოცვას თავისი სათაური აქვს ლათინურს ენაზევე: *Signum sanctae crucis* (სახელითა მამისათა), *Trisagion* (წმიდაო ღმერთო), *Oratio dominicalis* (მამაო ჩვენო) და სხვ. ამ ლოცვების საზოგადო ხასიათი ის არის, რომ ტექსტი ჩვეულებრივია, როგორც საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას აქვს მიღებული, მხოლოდ ალაგ-ალაგ სიტყვები შეცვლილია და გამოტოვებულია ადგილები. ეს არ ითქმის მხოლოდ ათი მცნების ტექსტზე, რომელიც ძალიან არის შეცვლილი და გადაკეთებული, უეჭველია, სარწმუნოების გამავრცელებელი საზოგადოების განკარგულებით. ტექსტის დამწერს რომ ქართული კარგად არ სცოდნია და არც ნაკითხი ჰქონია ქართული საეკლესიო წიგნები, იქითგან ჩანს, რომ ხშირად ერთს სიტყვას მეორე სიტყვის ნაწილი აქვს მიწებებული. ეტყობა, მის დამწერს ზეპირად, შეუგნებლად ჰქონია დასწავლილი ლოცვების ტექსტი და ზეპირადვე დაუწერია ისე, როგორც სცოდნია.

ზევითა ვსთქვით, რომ მაჯიოს გრამატიკაში დაბეჭდილი ლოცვების ტექსტი უნდა იგივე იყვეს, რაც 1629 წელს რომში და-

CONIUGATIO VERBORVM. 87
 lifdeben. *fastidium*; გაგულოძღ. ghaqhulidā, *fastidit*, წც.

უ. Che finita .

მე. ვილაპარაკე. *me vilaparachè, ego loquor.*

შენ. ილაპარაკე. *scen ilaparachè, tu loqueris.*

იმან. ილაპარაკა. *iman ilaparachā, ille loquitur.*

ჩვენ. ვილაპარაკეთ. *ciuen vilaparachoth, nos loquimur.*

თქვენ. ილაპარაკეთ. *thcquen ilaparacheth, vos loquimini.*

იმათ. ილაპარაკებენ. *inath ilaparachen, illi loquuntur.*

შენ. ილაპარაკე. *scen ilaparachè, tu loquere, წც.*

მე. ვდაუბძე. *me vdauzachè, ego voco.*

შენ. დაუბძე. *scen dauzachè, tu vocas.*

იმან. დაუბძა. *iman dauzachā, ille vocat.*

ჩვენ. ვდაუბძეთ. *ciuen vdauzachoth, nos vocamus.*

თქვენ. დაუბძეთ. *thcquen dauzacheth, vos vocatis.*

იმათ. დაუბძებენ. *inath dauzachen, illi vocant.*

შენ. დაუბძე. *scen dauzachè, tu voca, წც.*

Finita syllaba მე. me.

მე. ვჩამე. *me vciamè, ego comedo.*

შენ. ჩამე. *scen ciame, tu comedis.*

იმან. ჩამა. *iman ciam, ille comedit.*

ჩვენ. ჩამეთ. *ciuen ciamoth, nos comedimus.*

თქვენ. ჩამეთ. *thcquen ciameth, vos comeditis.*

იმათ. ჩამებენ. *inath ciamen, illi comedunt.*

მაჯიო. ქართული ენის გრამატიკა. რომი, 1670 წ.

87 გვერდი, ხანის მიმოხრა. დაბატარ-ვებულია 2/8-ით.

ბეჭდილის ლოცვებისა ანბანთან ერთად. ამას გვაფიქრებინებს შემდეგი მოსაზრება. ფრიად შესაძლებელია, ნიკიფორე ირბაქს და მის მხლებელთ არ ჰქონებოდეთ წაღებული რომში ქართული ლოცვანი ან, თუ ჰქონდათ წაღებული, გზაში დაჰკარგოდეთ და ამიტონ დასაბეჭდად ირბაქს გადაეცეს ზეპირად დაწერილი. რადგან ირბაქს ქართული კარგად არ სცოდნია, წერაში ტექსტი დაუმახინჯებია ერთის სიტყვის ნაწილის მეორე სიტყვაზე მიწებებით. თავის გრამატიკისთვის მაჯიოს თითონვე რომ გადაეწეროს ქართულის ხელთნაწერი თვან ლოცვების ტექსტი, ის მას ისე არ დაამახინჯებდა. ის ნდობია ნიკიფორე ირბაქის მიერ შედგენილი ლოცვანის ტექსტს და გადმოუბეჭდია უცვლელად თავის გრამატიკაში.

ერთი გარემოება კიდევ საბოლოოდ უქვეოდ ხდის ამ ჩვენს მოსაზრებას. საქმე ის არის, რომ ლოცვებზე ტექსტში ისევე, როგორც პაოლინისა და ირბაქის მიერ შედგენილ ლექსიკონში, ისეთი ბერძნული სიტყვები და ფრაზებია ნახმარი ქართული სიტყვების და ფრაზების მაგიერ, რომ შეუძლებელია მათი ხმარება და ტექსტში შეტანა ქართველ ან ქართულის კარგად მცოდნე კაცს მივაწეროთ. ამას იქმონდა მხოლოდ ისეთი ბერძენი, რომელმაც ქართული საკმაოდ კარგად არ იცოდა და რომელიც, ტექსტის ქართული სიტყვა რომ დააფიქვდებოდა, მის ნაცვლად თავის სამშობლო ენითგან აღებულ სიტყვას იხმარებდა. მაგალითად, მამაო ჩვენოში ნაცვლად ქართული სიტყვისა ვითარცა ნახმარია იმავე მნიშვნელობის ბერძნული სიტყვა ოს, ხოლო ნაცვლად სიტყვისა არამედ იმავე მნიშვნელობის ბერძნული სიტყვა ალა. მრწამსში ნაცვლად სიტყვისა ქეშმარიტი ნახმარია ბერძნული სიტყვა ალითინი, ნაცვლად სიტყვისა წინასწარმეტყველი ბერძნული სიტყვა პროფიტი; ათს მცნებაში ნაცვლად სიტყვისა შაფათი ნახმარია ბერძნული სიტყვა სავატონ (შეცდომით სავატი). ლეთისმშობლის ლიტანიის ნაცვლად თქმისა: დედოფალო ანგელოზთაო, პატრიარქთაო, წინასწარმეტყველთაო, მოციქულთაო, მოწამეთაო, ნათქვამია: დედოფალო ტონ ანგელონ, ტონ პატრიარხოონ, ტონ პროფიტონ, ტონ აპოსტოლონ, ტონ მართირონ. ნაცვლად სიტყვებისა წმიდაო ქალწულო ნახმარია ბერძნული სიტყვები აიე პართენი. არის შემთხვევები როცა ქართული სიტყვა ბერძნული დაბოლოებით და მდევარით არის ხმარებული, მაგალ, დედოფალო ტონ აღმსარებელონ, დედოფალო ტონ ქალწულებათაონ, დედოფალო ყოველთა ცმიდათაონ, სიმრთელეო სნეულთაონ, სალტოლველო ცოდვილ-

თაონ, ნუგეშინისმცემლო გლოვართაონ, შემცე (ე. ი. შემწე) ქრისტიანეთაონ. ერთს შემთხვევაში ნახმარია სიტყვები ქალწულო პანსავედრებელო, ნაცვლად სიტყვებისა ქალწულო ყოველთა შესავედრებელო, მცორე შემთხვევაში ნაცვლად შორისდებულისა ჰოი ნახმარია შესატყვისი ბერძნული სიტყვა ო, მაგალ., ო ანხუმელო ცოდვათა სოფლისათაო. ასეთი ხშირი და უცნაური ხმარება ბერძნული სიტყვებისა და მთელის გამონათქვამებისა ქართული ლოცვების ტექსტში მოსალოდნელია მხოლოდ ნიკიფორე ირბაქისაგან, რომელიც, როგორც ზევითა ვნახეთ, სწორედ ასე მოიქცა ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შედგენის დროს, როდესაც შედგენილია ლოცვანიც. მაჯიოს რომ თვითონ გადმოეწეროს თავას გრამატიკაში დასაბეჭდად ლოცვების ტექსტი, მას არავითარი მწვევეი არ ექნებოდა ქართული სიტყვები და სიტყვის ფორმები ბერძნული სიტყვებით და ფორმებით შეეცვალა. ცხადია მას ეს ტექსტი გადმოუღია 1629 წელს გამოცემულის ნიკიფორე ირბაქის დახმარებით შედგენილის ანბანითგან ლოცვებითურთ.

მაჯიოს გრამატიკა ხელმეორედ დაბეჭდილ იქნა 1670 წ.

- მეოთხე ქართული წიგნი დაიბეჭდა რომში 1681 წ. ეს წიგნი ჩვენ თითონ არ გვინახავს. მას იხსენიებს მიხეილ თამარაშვილი (იხ. კათოლიკობის ისტორია საქართველოში, გვ. 255) ამ სახელით: საქრისტიანო მოძღვრება სიმვოლებით დარიგებული კატრდინალ ბელარმინოსაგან და გადმოთარგმნილი პატრი ბერნარდო მარიამისაგან ნეაპოლელისა, კაპუჩინი და მქადაგებელი და მღვთისმეტყველი, იტალიანურის ენისაგან მხედრული ქართული ენითა.

მეჩვიდმეტე საუკუნეში კათოლიკე მისიონერები ბევრნი მოდიოდნენ საქართველოში. ქართლში (ტფილისსა და გორში), იმერეთში (ქუთაისში), გურიაში და სამეგრელოში იყვნენ დაბინავებულნი და ცდილობდნენ ხალხი მოექციათ კათოლიკობაზე ქადაგებით და ქველმოქმედებით, უმთავრესად წიგნის სწავლებით და მკურნალობით. სიტყვიერად რომ არ სჯერდებოდნენ ქადაგებას, საჭიროდ დაინახეს წიგნების ბეჭდვა და გავრცელება. ამიტომ შეუდგნენ დასაბეჭდი წიგნების თარგმნას და შედგენას. მაგრამ ვიდრე თარგმნას და შედგენას შეუდგებოდნენ, საჭირო იყო ქართული ენის კარგად შესწავლა. ბევრმა მისიონერმა მართლაც კარგად შეისწავლა ქართული და შეიძლო თარგმნა და წერა წიგნებისა. ერთი ასეთთაგანი ყოფილა დასახელებული წიგნის მთარგმნელი პატრი ბერნარდო მარიამი ნეაპოლელი.

პროფ. ჰუგო შუხარტს ტორრე-დელ-გრეკოში (იტალიაში), კაპუცინთა ძველს ეკლესიაში, რომელიც ეხლა გადაქცეულია ობლების თავშესაფარად, უნახავს 14 ქართული ხელთნაწერი, გადაწერილნი ბერნარდო ნეაპოლელის ხელით, ზოგი თვით მისი თხზულება ან თარგმანი, ზოგი სხვათა თხზულება. პირველთა შორის შუხარტი ასახელებს ორს ლექსიკონს (ქართულ-იტალიურს და იტალიურ-ქართულს) და თეოლოგიურ თხზულებებს, მეორეთა შორის ქართველ მეფე-დედებულთა წერილებს პაპის მიმართ, მოთხრობებს, რომელნიც შუხარტის აზრით უნდა ეკუთნოდნენ სულხან-საბა ორბელიანს, ერთი პოემის ნაწყვეტს, ისტორიული წიგნის ნაწყვეტს, პოემას ბეჟანიანს და ძალიან გრძელ რომანს მეფის ბაამანისას. შუხარტი შენიშნავს: „მაშა ბერნარდო დე ნაპოლს, როგორც ჩანს ლექსიკონებითგან, უფრო ღრმად სცოდნია ქართული ენა. ვინემ მის წინამორბედს მაჯიოს“¹⁾.

იმ აზრით, რომ ერთის მხრით მიეცა საშუალება სამისიონეროდ გამზადებულთათვის უცხო ენები შეესწავლათ, მეორე მხრით უცხო ქვეყნის შვილები გამოზრდილიყვნენ და მომზადებულიყვნენ სამშობლოში კათოლიკობის საქადაგებლად და გასავრცელებლად, პაპმა ურბანოს მერვემ დააარსა რომში უცხოთა კოლეგია, სადაც დაწესებულ იქნა სამუდამოდ ორი ადგილი ქართველი მოსწავლეებისთვის. კოლეგიაში მალე გაჩნდნენ ქართველი მოწაფეები, რომელნიც სწავლის დასრულების შემდეგ შეიქნენ პაპის მიზნების გამახორციელებლები. ერთი ამათგანი იყო გორელი დავით ტლუკაშვილი, რომელიც შევიდა ხსენებულ სასწავლებელში დაახლოვებით 1723 წელს. ტლუკაშვილმა დაასრულა სასწავლებლის კურსი, ღვდლად ეკურთხა და რომში დარჩა. 1733 წ. გადმოთარგმნა საქრისტიანო მოძღვრების წიგნი და წარადგინა დასაბეჭდად. ვიდრე წიგნი დაიბეჭდებოდა, ხელთნაწერი უკვე საქართველოში გაჩენილა და მისიონერებს კიდევ გამოუყენებიათ საქმეში. ეს წიგნი დაბეჭდა სარწმუნოების გამავრცელებელმა საზოგადოებამ 1741 წ.

წიგნს აქვს შემდეგი თავწარწერა იტალიურს ენაზე: *Dottrina cristiana per uso delle Missioni della Giorgia dedicata all' Immacolata Concezione della Madre di Dio Maria sempre vergine. Tradotta della lingua italiana in lingua civile giorgiana da David Tlukaanti Giorgiano alumno dell' venerabile Collegio Urbano de Propaganda Fide. Per il commune e spirituale profitto dei Cattolici della medesima Nazione. In Roma, MDCCXLI. Nella Stamperia della Sagra Congregazione de Propaganda Fide. Con licenza de' Superiori.*

¹⁾ იხ. გახ. „ივერია“ 1896 წ. № 90.

მეორე გვერდზე გამოხატულია მოციქულები, რომელთაც ქრისტე ეუბნება: *Euntes in universum mundum praedicate evangelium omni creaturae.*

მესამე და მეოთხე გვერდზე არის მოთავსებული ორი საცენზურო რეცენზია, რომელთაგან ერთს აწერს ხელს *Claudius a Regio Capucinus*, მეორეს *Ioannes Gigananti a Tiflis Georgianus* (გიგანანთ იოანე ტვილისიტიანი ქართველი) და დაბეჭდვის დასტური. ყველაფერი ეს ლათინურს ენაზე.

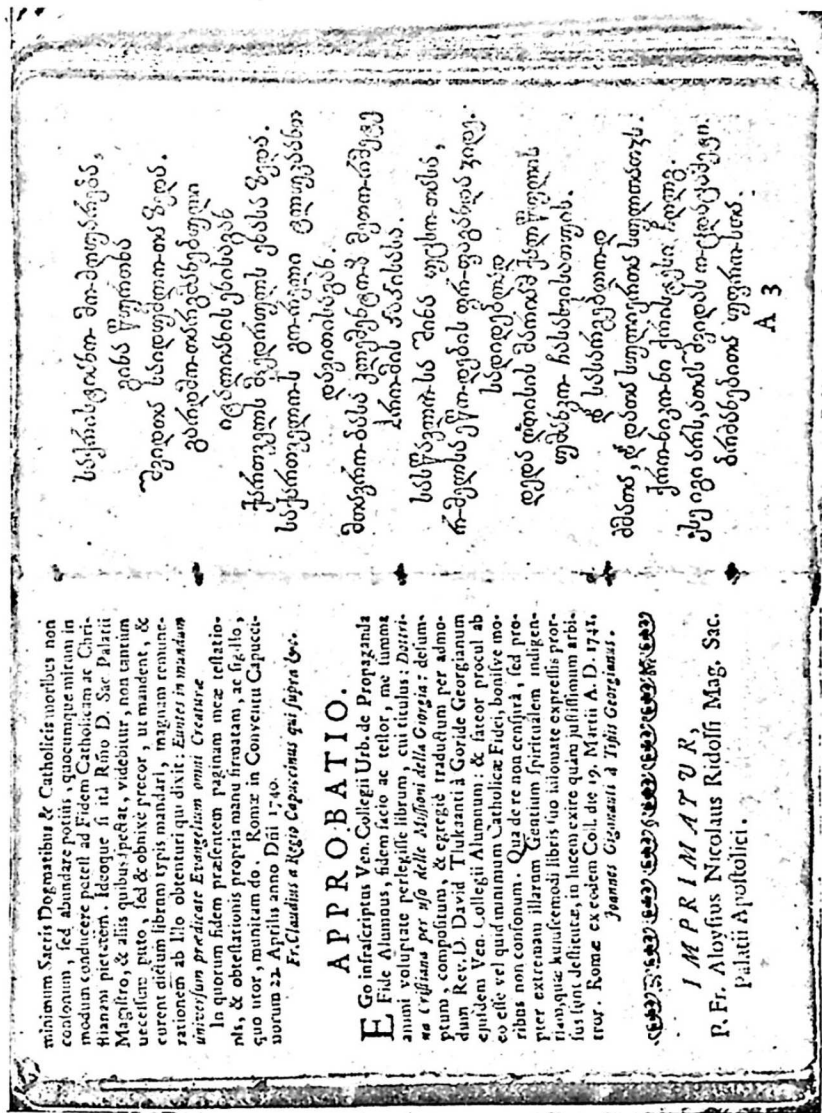
მეხუთე გვერდზე დაბეჭდილია შემდეგი თავწარწერა ქართულს ენაზე: საქრისტიანო მოძღუარება, გინა წურთნა შვიდთა საიდუმლოთა ზედა. გადმოთარგმანებული იტალიანის ენისაგან ქართველს მკედრულს ენასა ზედა. საქართველოს გორელი ტლუქაანთ დავითისაგან. მთავრობასა კლემენტოზ მეთორმეტე ჰრომის პაპისასა. სასწავლოსა შინა უცხოთასა, რომელსა ეწოდების ფროფაგანდა ვიდე. სადიდებელად დედა ღთისის მარია მქალწულის უმანკო ჩასახვისათუის. და სასარგებლოდ ძმათა, და დათა სულიერთა სულთათვის. ქორონიკონი ქრისტესი ჩლგ. ესე იგი არს, ათას შვიდას ოცდაცამეტი. ბრძანებითა უფროსთა.

მეექვსე და მეშვიდე გვერდზე მოთავსებულია შეწირვა უმანკო მქალწული დედა ღვთისა მარიამისა მიმართ, რასაც ხელს აწერს უღირსი მღრღელი ტლუქაანთ დავით. მერვე, მეცხრე და მეათე გვერდზე მოთავსებულია წურთნა წამკითხველთათვის, სადაც ნათქვამია: „აწე ესრედ უწყოდეთ, რომე ეს საქრისტიანო მოძღუარება ფრიად მსოფლიერს ენასა ზედა აღვწერე; ამისთვის რამეთუ ენა ქართველის ხეცური თავად არვიცოდი, და თუ რამე ცოტა ვიცოდი, ისიცა და მკედრული ენაც დამავიწყდა. ქეშმარიტად, ასერ თითქმის ათი წელიწადი არის, რომ ქართველის ენისა და წიგნის მონატრე შევიქენ. ხოლო მისთვის ურიცხუთა ადგილთა სიტყუანი უშვენიერნი ჩაურთვევ კარის წილად ხანი და სხვაცა ამისაებრ მრავალნი ლულარქნილნი“.

მეთერთმეტე და მეთორმეტე გვერდზე მოქცეულია ლოცვები საქრისტიანო მოძღუარების სწავლების პირველ სათქმელი და უკან სათქმელი.

მეცამეტე გვერდიდან იწყება ვრცელი საქრისტიანო მოძღუარება, ხოლო ბოლოში 360 გვერდიდან ანბანის რიგზე დალაგებული ზანდუკი ანუ სარჩევი, რომელიც თავდება 368 გვერდზე.

წიგნის ტექსტის სიფართოა 145 X 8,8 სანტ. შრიფტი იგივეა რაც პაოლინის ლექსიკონისა. მხოლოდ სამი ასო (ც, შ და ჟ) შეცვლილია

საქონისგანთ მოძღუარებან,
გინს წუთონხ

შეიღდათ საიდუმლოთათ ზედს.
გბრძომთარგუნებნაჲთუთი

იღვლიანის ებისებან
ქართუთს მკლდრთოს ეგასს ზედს.

საქართველოთს გოთუთი ცუთუგანხთა
დუთისსებან

მთავრობას კუთუგნობა შეთონმუქე
ქრომის პარისსა.

სასწუგოთს ზინს თუქსოთასს,
რამელს ქუთუგნის თონფაგანბან ჯიღე.

სადიდებლად
დედს ღვთისის მშობამ ქუთუგოლს
თუბსკო-ხასხისხისათვის.

შ სსსარგებლოდ
მმსთ, ღღათს სულოკონთ სულოთარჯს.

ქოთბიკონი ქობისკვი, ჯღღე.
ქუ იგი ბრის, ბათს ზედს თაქლავსკვი.

ბრძებნითს თუფროსთს.
A 3

minimum Sacris Dogmatibus & Catholicis uerbis non
collocant, sed abundare potius, quocumque modo in
modum condicere petent ad fidem Catholicam ac Chri-
stianam pietatem. Ideoque si ita Rino D. Sac Palatii
Magistri, & aliis quibuslibet, videbitur, non tantum
usellari: puto, sed & obmixe precor, ut mandent, &
eurent dictum librum typis mandari, magnam recomen-
dationem ab illo obtenturi qui dicit: *Antes in mandam
unice/sum predicare Evangelium omni Creaturæ*
In quorum fidem presentem paginam necesse testatio-
nis, & obtestationis propria manu hincratam, ac sigillo,
quo utor, munizam do. Romæ in Conventu Capucci-
norum 22. Aprilis anno Dñi 1740
Fr. Claudius a Regio Cepariensis qui supra &c.

APPROBATIO.

E Go infrascriptus Ven. Collegii Urb. de Propaganda
Fide Alumnus, fidem ideo ac velor, me luma
animi volupitate perlegisse librum, cui titulus: *Dotri-
na Christiana per asse Missioni della Georgia*: delum-
pnum, compotitum, & egregis tradudum per admo-
dum Rev. D. David Tlukasani à Goride Georgianum
eiusdem Ven. Collegii Alumnus: & fateor procul ab
eo esse vel quid minimum Catholicæ Fidei, bonivæ mo-
ribus non consonum. Quæ de re non censurâ, sed pro-
pter extremam illarum Gentium spiritualem indigen-
tiam, quæ manifesti libris suo aionate expressis pro-
fus sunt, desiderata, in licent exire quare iustissimum scrib-
itur. Romæ ex eodem Col. die 19. Martii A. D. 1741.
Joannes Giguanus à Tiptis Georgianus.

I M P R I M A T U R,
P. Fr. Aloyfius Nicolaus Ridolfi Mag. Sac.
Palatii Apostolici.

და ნომატებულია ასო ვ. ქალაღი კარგია. კორექტურული შეცდო-
მები ცოტაა. ენა მსუბუქია. წიგნის მართლწერის დამახასიათებელია

საქრისტოიანო მოძღუარებო, იტალიურითგან თარგმნილი ტლუკაანთ დაფითის მიერ.
რომი, 1741 წ. მეფთებე და მეხუთე გვერდი. დამატარებულთა 3/8-ით.

ის, რომ უ-ასო ხშირად ვ ბგერის გამოსახატავად იხმარება, ხოლო უ-ასო ზ-ბგერის გამოსახატავად.

ამავე 1741 წ. დაიბეჭდა ერთი პატარა წიგნი, რომლის თავ-წარწერა არის: საქრისტიანო მოძღუარება, მოკლედ და-რიგებულნი მარტვლთათჳს ზეპიროდ დასასწავლებ-ლად. დაისტამბა წმიდა ჰრომის ქალაქს სასწავლოსა წინა, რომელსა ფრანგულად ჰქვიან ფროფაგანდა ვი-დე. მთავრობასა ბენედიქტე მეთოთხმეტე ჰრომის პა-პისასა. ქორონიკონი ქრისტესი 1741, ესე იგი არს ჩღჳა. ბრძანებითა უფროსთა. წიგნის ტექსტის სიფართეა 12\7,5 სანტ. შრიფტი ისეთია, როგორც ამავე წელს გამოცემულის ზემოდ აწერილის წიგნისა.

არა ჩანს არც ავტორი, არც მთარგმნელი, თუ წიგნი ნათარგმ-ნია. ენის მიხედვით კი საფიქრებელია, რომ ის უნდა იყვეს დავით ტლუკაშვილის შედგენილი ან ნათარგმნი.

წიგნი დაწერილია მოძღვრისა და მოწაფის კითხვა-პასუხის ფორ-მით. თავწარწერიანი ფურცლის მეორე მხარეზე მოთავსებულია ლოც-ვა საქრისტიანო მოძღვრების სწავლების პირველ სათქმელი. შემდეგ პირველი ანუხსული გვერდითგან იწყება თვით საქრისტიანო მოძღუარება და თავდება 78 გვერდზე. 79 გვერდითგან 92 გვერ-დანდე მოთავსებულია სხვადასხვა ლოცვები.

1797 წ. დაიბეჭდა მეორე გამოცემად დავით ტლუკაშვილის ნა-თარგმნი საქრისტიანო მოძღუარება მღვდლის გრიგოლ ბალი-ნაშვილის რედაქციით. წიგნის იტალიური თავწარწერა ისეთივეა რო-გორც პირველს (1741 წლის) გამოცემაში, მხოლოდ დამატებული აქვს სიტყვები *seconda edizione* და დაბეჭდვის წელიწადად აღნიშ-ნულია MDCCXCVII. საცენზურო რეცენზიები ისევ პირველი გამო-ცემისაა დატოვებული, მხოლოდ დაბეჭდვის ორს დასტურს ხელს აწე-რენ სხვა პირები. აგრეთვე უცვლელად არის დატოვებული 1741 წლის გამოცემის ქართული თავწარწერა, მხოლოდ მთარგმნელის სახელის წინ ჩამატებულია სიტყვა სომეხი და წიგნის შედგენის წე-ლიწადის შემდეგ დამატებულია ფრაზა და დაიბეჭდა ქორო-ნიკონს ჩღჳზ. ამას შენდეგ მისდევეს ყველაფერი ისე, როგორც პირველ გამოცემაში, რედაქტორის მიერ შეტანილი ცვლილებებით და დამატებებით. ბოლოში არის დართული თვით რედაქტორის მღ. ბა-ლინაშვილის უწყება და შეცდომების გასწორება, რაიცა თავდება 416 გვერდზე.

უწყებაში რედაქტორი სწერს:

„კეთილო აღმომკითხველო, ვუწყებოდეს პირველად, რომ რაღაც პირველად დაბეჭდულსა შინა შეჩვენებოდა ან თარგმობისა ან სიტყვის ფიქრისა ნაკლებულობა, ამასა შინა შევასრულე.

„მეორედ რომ შენდობასა ზედა მისივე რაჯობისა შესატყობად სწავლებამა განვაგრძელე და ზოგნი შენდობანი ლათინურიდგან ქართულად გადმოღებით მოუმატე.

„მესამედ რომ თუგინდ დიად უფროთხი მეტნაკლებობასა და შეცუველსა ასოებისა, მაგრამ რადგან მე თვალთ მაკლდა და დანწყობს ასოებისა ჩვენი არც ენა, არც წიგნი იცოდა, მრავალნი ვპოვე ამოღი შეცილებანი, რომელთ უძნელესნი ამას ქუჰმოდ ვასწორებ და უადვილესნი, გეხვეწები შენ გაასწორო, მე შემინდო და ჩემთვის ილოცო, რომელი ვარ შენი პატიოსნობისა უმცირესი მონა გრიგოლ ბალინანთი ახალციხელი სომეხი მღვდელი, წმიდისა პაპისა მოთარგმნე და კრებისა ფროთაგანდისა სასწავლოსა შინა მსწავლებელი სომხურს და ქართულს ენათა, და სომეხთ მონასტრისა წმიდისა მარიაამეს ეკვიპტელის უფროსი, წმიდას დედა ქალაქსა რომისა, ოცს გასულს ოქტემბრის წლის უფლის ჩუ 1800“.

როგორც ჩანს, წიგნის ბეჭდვა დაწყებულია 1797 წ., როგორც წიგნის თავწარწერაშია აღნიშნული, მაგრამ ბეჭდვა რასღაც შეუფერხებია და გათავებულია 1800 წ., როგორც ეს აღნიშნულია ბალინაშვილის უწყებაში. ამის გამო წიგნის ზოგიერთს ცალებში ჩვენ გვხვდება პირვანდელი იტალიური თავწარწერა ამოკრილი და მის მაგიერ ჩაწებებული ახლად დაბეჭდილი თავწარწერა, რომელშიც დაბეჭდვის წელიწადად აღნიშნულია MDCCC (1800).

წიგნის ტექსტის სიფართო და შრიფტი ისეთივეა, როგორც პირველის გამოცემისა. მხოლოდ რამდენიმე ასო შეცვლილია, სახელდობრ პ, უ, ვ.

მღ. გრიგოლ ბალინაშვილი რა მკოდნეც ყოფილა ქართული ენისა, ჩანს მის უწყებითგან, რომელშიც ბლომად მოიპოვება შეუწყნარებელი შეცდომები. მისგან წიგნში შეტანილ ცვლილებათაგან ენის გაფუჭების გარდა საინტერესოა ერთი პატარა ცვლილება. ტლუკაშვილი პირველი გამოცემის თავწარწერაში თავის ვინაობას ასე გვაცნობს: საქართველოს გორელი ტლუკაანთ დავით. ხოლო იტალიურს თავწარწერაში: David Tlukaanti Giorgiano, რაიცა ნიშნავს ტლუკაანთ დავითი ქართველი. ბალინანთ გრიგოლმა კი წიგნის მეორე გამოცემაში, ნახევარ-საუჯუნის შემდეგ, მისი ვინაობა ასე გადააკეთა: საქართველოს გორელი ტლუკაანთ სომეხი დავით. იტალიურს თავწარწერაში ასეთი ცვლილება არ შეუტანია. ტლუკაანთ დავითი ისევ ქართველად (Giorgiano) არის მოხსენებული.

II

რუსეთში დაბადილი წიგნები

რონში ქართული საბეჭდავის გამართვის და ქართული წიგნების დაბეჭდვის შემდეგ, უუკველია, ქართველებში უნდა დაბადებულყო აზრი თვით-საქართველოშიაც გაემართათ სტამბა და ებეჭდათ წიგნები. მაგრამ პოლიტიკურმა პირობებმა ხელი არ შეუწყეს ამ ფრიად მნიშვნელოვანის საქმის განხორციელებას, თუმცა ყოფილა ცდა წიგნების ბეჭდვისა და კიდევ უბეჭდიათ პატარ-პატარა წიგნაკები თუ ფურცლები სულ უბრალო საბეჭდავებზე. ამას გვაფიქრებინებს არჩილ მეფის 1703 წ. მინაწერი რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრს გოლოვინთან, სადაც, პლოენის მოწმობით, ნათქვამია, რომ საქართველოში წიგნების ბეჭდვა ძალიან ნაკლებია ასოების და მკოდნე კაცების ნაკლებობას გამოვო¹⁾.

რონში დაბეჭდილს წიგნებს მიემატა რუმინეთში (ვლახეთში) დაბეჭდილი წიგნი, რომლის შესახები ცნობა აღ. ხახანაშვილს ამოუღია ვენის გერმანული ჟურნალითგან: *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, B. XI, Heft. 4. M. Gaster's წერილი, გვ. 383). აი ეს ცნობა, დაბეჭდილი ხახანაშვილის მიერ 1898 წლის „ივერიის“ № 63-ში:

„მეჩვიდმეტე საუკუნეში ვალახიაში (ვლახეთში) სცხოვრობდა ფრიად ცნობილი ქართველი სასულიერო წოდების კაცი ანთიმი, რომელსაც ადგილობრივ მწერლობაში უწოდებდნენ *Antim Ivirenel*, ე. ი. ანთიმოზ ივერიელი. 1705 წ. იგი ეკურთხა რამნიკის მღვდელმთავრად და 1709 წ. დაინიშნა თავადის კონსტანტინე ბასსარაბ ბრანკოვანის მიერ ვლახეთის ეპისკოპოზად. გარდაიცვალა იგი მოულოდნელად: დაირჩო თუ დაარჩეს მდინარე მორიციში²⁾, როდესაც იგი ამ მდინარეს გადიოდა თვისის სინაიის მთაზედ განდევნის შემდეგ. ამ ანთიმს საფუძვლიანად სკოდნია რუმინული, ბერძნული, სლავიანური, არაბული და, რა თქმა უნდა, ქართული ენა. იმან დააარსა სტამბა რამნიკში, შემდეგ ტარგოვისტში და სვეაგოვში ბუხარესტის ახლოს. ამ სტამბებში აღბეჭდა მან მრავალი წიგნი ზემოხსენებულ

¹⁾ აი პლოენის სიტყვებ: В другом пьсьме, Арчил просил Головина о исходатайствовании у Государя повеления напечатать в типографии несколько церковных книг на грузинском языке для всеобщего употребления в его отечестве. В Грузии же печатание ограничено по недостатку литер и людей (об. Переписка груз. царей с росс. государями, стр. LXXV).

²⁾ აღბად იალოშიცაში.

ენებზე. თვით საუცხოვო მხატვარი ყოფილა: თავისი ხელით გამოუჭრია ახალი ასოები, ინიციალები და ორნამენტები. მისი სახელი და მოღვაწეობა იმდენად განითქვა, რომ ბუხარესტი გახდა აღმოსავლეთისთვის დედა-ბოძად. ათანასე ანტიოქიის პატრიარქის სურვილით მან აღბეჭდა 1701 წ. სნეაგოვში ბერძნულ-არაბულად საეკლესიო კონდაკი. ამ წიგნის სათაურში თავის თავს იხსენიებს ქართველად. ანთიმის მიერ ჩამოსხმული ასოები თავადმა ბრანკოვანმა გაუგზავნა პატრიარქს ალექსოში და ეს ასოები გახდა საფუძვლად საქრისტიანო სტამბისა აღმოსავლეთის მხარეს. ამ ანთიმმა ამოსჭრა და ჩამოასხა ქართული საეკლესიო ასოები, რომლითაც აღბეჭდა ქართული კონდაკი და გაჭავუნა სამშობლოში“.

თქმა არ უნდა, ვლახეთში დაბეჭდილი ქართული წიგნის ნახვა ქართველებს უფრო მეტად აუძრავდა სტამბის დაარსების სურვილს. სამწუხაროა, რომ ეს წიგნი დღეს არსად მოიპოვება და არც მის აღწერილობა დაუტოვებია ვისმე.

არჩილ, იმერეთის მეფე, პოეტი და მწიგნობრობის დიდი მოტრფიალე, იყო ერთი იმ პირთაგანი, რომელნიც მონდომებულნი იყვნენ ქართული სტამბის გამართვას. მაგრამ მისმა წამდაუწუმ სამეფო ტახტზე ასვლამ და წამდაუწუმვე ტახტიდან ჩამოგდებამ ხელი არ შეუწყო მას თავის გულითადი სურვილი გაეხორციელებინა. მხოლოდ როდესაც სრულებით თავი დაანება სამეფო ტახტს და საქართველო-დან რუსეთს გადასახლდა (1700 წ.), პოლიტიკურს დავიდარაბას მოშორებული, შეუდგა თავის დიდის ხნის სურვილის განხორციელებას მოსკოვში. აქ მან გააკეთებინა ხუცური ასოები, გამოითხოვა რუსეთის მთავრობისაგან ნება: თავა და 1705 წელს სახელმწიფო სტამბაში დააბეჭდვინა დავითნი.

ამ წიგნის ერთი ცალი, სამწუხაროდ, ნაკლულოვანი, მოიპოვება ყოფ. წერა-კითხვის განავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავში. თავში აკლია თორმეტი ფურცელი, ბოლოში კი 184 ფურცლის მიმყოფი ფურცლები. სიფაოთით წიგნის ტექსტი არის 13,8×8 სანტ. ანუხულია ჟურცლობით სლავურის ასოებით და ოვეულობით ჯერ ნარტო ხუცური ასოებით. მეოთხე ფურცლითაგან კი სლავურის და ხუცურის ასოებით. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ნახპარია შავი და წითელი სანებავი. ასოები უწნოებია საზოგადოდ. ზოგიერთი ასოები თავის ფორმით შესაძინევად განსხვავდებიან შემდეგ მოსკოვში და ტფილისში დამყარებულის ასოებისგან. მაგალ., ლ წარმოადგენს ოახს ზევითგან ერთის ხაზით გადბმულს დაშვებულს პატარა ხაზს, რომელთაგან ორი უკანასკნელი ქვეითგა-

46
 45
 44
 43
 42
 41
 40
 39
 38
 37
 36
 35
 34
 33
 32
 31
 30
 29
 28
 27
 26
 25
 24
 23
 22
 21
 20
 19
 18
 17
 16
 15
 14
 13
 12
 11
 10
 9
 8
 7
 6
 5
 4
 3
 2
 1

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46

ნაც არის გადაბმული ზაზით; ვ-ს აქვს ორი თანაბარი კბილი ნაცვლად ერთისა; უ ორკბილიანია და არა სამკბილიანი; ჰ-ს ნახევრად წამოწოლილი მღვომარეობა. აქვს; ჰ-ს წინითგან ორი კბილი აქვს ერთის ნაცვლად.

ამ წიგნის მეორე ცალი, უფრო კარგად შენახული, დაცულია მოსკოვში სინოდის სტამბის ბიბლიოთეკაში. ხახანაშვილის აქმათ¹⁾, წიგნს პირველს გვერდზე ჰქონია თავწარწერა რუსულს ენაზედ, ხოლო მეორე გვერდზე ქართულს ენაზედ. რუსულად: Во славу святаго трицы, повелением благочестивейшаго великаго государя нашего царя и великаго князя Петра Алексеевича всея Великия и Малыя и Белья России самодержца, и благороднейшем государе нашем царевиче и великом князе Алексии Петровиче, благословением же преосвященных архiereев между патриаршеством нанечатана сия боговдохновенная книга псалтырь имеретинским диалектом и письмены въ царственной московской типографии, в лето от сотворения мира ЗСГІ от рождества же по плоти Бога Слова х'ѣ (=1705) ипдикта ГІ мѣсяца марта“. ქართულად: „სადიდებლად წმიდისა და ერთარსისა, ცხოველსმყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა.... შეფობასა დიდისა პატონისა მეფისა და დიდისა მთავრისა ყოვლისა დიდისა, ცოტასი და თეთრისა რუსეთისა თვითმპყრობელისა და კეთილშობილის პეტრე ალექსის შვილისა და მეფის შვილისა დიდის მთავრის ალექსი პეტრეს შვილისა ჩემ მიერ მეფისა არჩილისა და ძისა ჩემისა ალექსანდრისა დაიბეჭდა წიგნი ესე დავითი სამეთოს ქალაქსა მოსკოვს, წელთა დასაბამიდან შვიდიათას ორას იგ და განხორციელებიდან ღვთის სიტყვის ათას შვიდას ე (=1705 წ.), ინდიკტიონს იგ თთვესა მარტსა ით“.

ცხადია, რუსულს ენაზედ თავწარწერა გაუკეთებია რუსს, რომელიც წიგნის ენას უწოდებს იმერულს. რაკი სცოდნია, რომ წიგნი დაწერილი იყო მის გამომცემელის იმერეთის მეფის არჩილის ენაზე, მასაც უფიქრია, რომ ეს ენაც იმერული ენა იქნებოდა.

არჩილს განძრახვა ჰქონდა წთელი დაბადება დაებეჭდა და ამიტომ შეუღდა ამ წიგნის დანზადებას გამოსაცემად. სანუშაო ძალიან დიდი იყო. მას დასჭირდა ჯერ ერთი ქართული ტექსტის სლავურს ტექსტთან შედარება და მის მიხედვით მისი გასწორება. მეორეც,

¹⁾ იხ. „მოამბე“ 1900 წ. № 3. აღ. ხახანაშვილი. ძველად აღბეჭდილი წიგნის სინოდალურს სტამბაში, გვ. 20 და 21; А. Хаханов. Очерки по ист. груз. слов. в. III, стр. 367.

ნან ვერ იშოვა ქართული დაბადების ზოგიერთი ნაწილი და ამიტომ ეს ნაწილები სლავურის ენითგან გადმოთარგმნა. ამასთან ამზადებდა სტამბას და უფრო შნოიანს შრიფტს. ამასობაში დრო გადიოდა. მალე ტფილისში ვახტანგმაც დააარსა სტამბა და დაიწყო წიგნების ბეჭდვა. რამაც, უეჭველია, ცოტაოდნად შეანელა მისი გულმხურვალება. ბოლოს სიკვდილმაც მოუსწრო და ისე გადაიცვალა (1713 წ.), რომ თავის სურვილის განხორციელებას ვერ მოესწრო.

არჩილის ხელთნაწერები, შრიფტი და სტამბის იარაღი დარჩა მის ქალს დარეჯანს, რომელიც მოსკოვში ცხოვრობდა. მეოცდაათე წლებამდე არჩილის დატოვებული სტამბის მოწყობილობა ხელუხლებელი დარჩა, ვიდრე არ გაჩნდნენ მოსკოვში საქართველოთგან გადმოხვეწილი სტამბის საქმის მკოდნე პირები, როგორც, მაგალითად, მღვდელ მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი და არქიმანდრიტი გეომანე. ესენი დაუახლოვდნენ დარეჯანს და ჩააგონეს, რომ მის მამას დანატოვარს სტამბაში წიგნები დაებეჭდვინებინა.

ამ სტამბაში დაბეჭდილი ერთი წიგნი მოიპოვება ყოფ. წერაკითხვის საზოგადოების წიგნთსაცავში, სახელად პირველი სასწავლო ყრმათათვის, რომელსაც თავში აკლია ერთი ანუხული ფურცელი და. შეიძლება, აუნუსხავი ფურცლებიც აკლდეს. სწორედ ამ დაკლებულს ფურცელზედ თუ ფურცლებზედ იქნებოდა წიგნის სათაური და დრო მის დაბეჭდვისა. სამაგიეროდ შენახულია წიგნის ბოლო, სადაც დაბეჭდილია შემდეგი უწყება:

„პირველი ესე სასწავლო ყრმათათვის რუსულისაგან ქართულად გადმოითარგმნა ბატონიშვილის დარეჯანას მოლარეთხუცის ჩხეიძის გაბრიელისაგან და ქართულს ენაზე გასწორდა არქიმანდრიტის გურამნესაგან და დაიბეჭდა სამეუფოსა ქალაქსა მოსკოვს მის დიდებულის ბატონიშვილის დარეჯანას სასახლეში მის და მის პალატის ყრმათა შეწყენითა და კელისპომართვითა.

„სტამბისა და ბეჭდვის ზედამდგომი მდებალი თქვენი მოსამსახურე მღვდელ-მონაზონი ქრისტეფორე ყოველთა გვევდრები, კეთილად მკათხეკლნო და ნჩარეკელნო, თუ რააქე ჩემი დაშავებული რააქე ჰპოოთ ამ წიგნში, შეცოდებისთვის შენდობ.ს ვითხოვ. რომელი ძალმეძვა, სიმარალეს ვცდილობდი“.

წიგნის სიფართე არის 11,2×7 სანტ. შეიცავს 84 ფურცელს. შრიფტი საშუალო ნუსხა ხუტურია, სრულებით მსგავსი დამყარებულის შოიუტისა. ანუხულია ფურცლობით ქართული ასოებით და რვეულობით არაბულის ციფრებით.

ბექდილი. ეს იმიტომ რომ ქრისტიანობა გურამიშვილი, რომელიც იყო სტამბისა და ბექდვის ზედამდგომი, მივიდა მოსკოვს 1732 წელს, ხოლო 1737 წელს მან მუშაობა დაიწყო იოსებ სამებელის მიერ გამართულს სტამბაში.

დარეჯანის სტამბაში დაბეჭდილი სხვა წიგნი ჩვენ არ შეგვხვებია. შესაძლებელია, ანბანი, შედგენილი იოსებ სამებლისაგან, რომლის მესამე გამოცემას ტფილისში დაბეჭდილად იხსენიებს გ. შანშივეი, 1736 წელს, იუვეს დაბეჭდილი ტფილისში კი არა, არამედ მოსკოვში დარეჯანის სტამბაში, რადგან ტფილისში მაშინ სტამბა არ მუშაობდა.

როგორცა ვსთქვით, 1737 წელს მოსკოვში დაარსდა ახალი სტამბა, სადაც გაჩაღდა წიგნების ბეჭდვა. ამ სტამბის დამაარსებელი იყო მთავარეპისკოპოზი იოსებ სამებელი¹⁾.

იოსებ სამებელი იყო კახეთის მეფის მდივან-მწიგნობრის თამაზ ქობულაშვილის შვილი. მეჩვიდმეტე საუკუნის ბოლოს ბერად შენდგარმა მიაწია მთავარეპისკოპოზის ხარისხამდე. უკანასკნელად ის იყო წილკნის მთავარეპისკოპოზად²⁾. როდესაც მტერმა ააოხრა

1) იოსებ სამებელის შესახებ მონოგრაფია აქვს დაწერილი თედო ჟორდანიას, სახელად: მთავარეპისკოპოზი იოსებ სამებელი და ქართულის სტამბის საქმე მე-XVIII საუკუნეში. ამ შრომითგან მოგვყავს იოსებ სამებელის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები (იხ. „ივერია“ 1884 წ. № № 2 და 3).

2) თ. ჟორდანიას სწერს: „იოსები ეყურთხა სამებელის კათედრაზე საქართველოში, მაგრამ თვით იოსების კურთხევის დროის შესახებ წინაუკმო ცნობები გვაქვს. მეფე ვახტანგ თავის წერილ ჩვენებაში, რომელიც მან მისცა სინოდს 21 დეკემბერს 1732 წ., ამბობს, რომ იოსებ ეყურთხა საქართველოში ოცის წლის წინათაო, ე. ი. 1712 წ. ე. ი. მაშინ როდესაც იგი მეფობდა საქართველოში. მაგრამ მეორე შემთხვევს ჩვენებაში (აპრილს 1733 წ.) იგივე ვახტანგ აცნობებს სინოდს, რომ იოსებ ეყურთხა 1705 წ. პატრიარქის დომენტის მიერ. მესამე ცნობით იოსებ იქნა მთავარ ეპისკოპოზად სამებელისა 1709 წ. იმავე დომენტის მიერ. ჩვენის აზრით ეს ცნობები ისე ურთიერთის წინააღმდეგნი არ არიან, როგორც პირველ შეხედვით კაცს ეგონება. იოსები ალბად ეყურთხა ეპისკოპოზად დომენტისაგან 1705 წ. და 1709 წ. მიიღო სამებელის ეპარქია. პირველი ჩვენება ვახტანგისა დამყარებული ნაოლოდ მის მებსიერებაზე, არ არის ისე დასაჯერებელი“ („ივერია“ 1864 წ. № 2, 33-34 გვ.).

რომ ვაატანგის ჩვენებაში იოსებ ქობულაშვილის კურთხევის და სამებელად განწესების წლების შესახებ არამც თუ წინააღმდეგობაა, არამედ ქრონოლოგიური შეცდომაა, ჩანს შემდეგიოგან: უნივ. სიძველეთა საცავის ერთს ხელთნაწერს (№ 218) 63 ფურცელზე აქვს ასეთი მინაწერი: „თა ივლისა დღესა პარასკევსა მიცვალა ყველის კეთილით შემჯელი გარგი ძე კახი მდივნისა, ძმა სამებლისა. ქკნი იყო:

მისი ეპარქია, მან განიზრახა რუსეთს წასვლა და კიდევ გაემგზავრა 1731 წელს. გზაში მთიელებმა შეიპყრეს როგორც ის, ისე მისი თანამგზავრები და ტყვედ დაიპირეს. რუსეთში მყოფი ქართველების თხოვნით რუსის მთავრობამ იხმარა შესაფერი ზომები და გაათავისუფლებინა ტყვეობითგან იოსებ სამებელი და მისი თანამგზავრები, რომლებიც მივიდნენ მოსკოვს 1732 წელს. რუსის მთავრობამ იოსებ სამებელს დაუნიშნა ჯამაგირი, როგორსაც იგი უნიშნავდა ხოლმე საზოგადოდ საქართველოთგან გადასულს სასულიერო პირებს, ხოლო 1733 წ. გაიწვია პეტერბურგს და გააწესა ნევის ლავრაში. 1734 წელს კი დანიშნა ნოვგოროდის მიტროპოლიტის თანამემწედ, ხოლო საცხოვრებელად მიუჩინეს წმ. გიორგის (იურის) მონასტერი, რომლის წინამძღვრადაც აგრეთვე ის იყო დანიშნული.

იოსებ სამებელი დიდად მონდომებული იყო ქართული წიგნების ბეჭდვა მოეწყო მოსკოვში, მით უფრო რომ ვახტანგის შემდეგ ტფილისში სტამბის მუშაობა შეწყდა. ასეთივე სურვილი ჰქონდა ბაქარ მეფესაც, მაგრამ, ეტყობა, სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭდვას თანხის უქონლობა აზრკოლებდა. დარეჯანის სტამბა პატარა იყო და სრულებით არ კმაროდა მათ სურვილის განხორციელებისათვის. იოსებ სამებელმა საძი-ოთხი წლის გამავლობაში სამსახურში ყოფნის დროს მოაგროვა საკმაო თანხა და გადაწყვიტა სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვის დაწყება მოსკოვში. ამ საქმის შესრულება მიანდო თავის კარგს ნაცნობს და სანდო პირს მღვდელ-მონაზონს ქრისტეფორე გურამიშვილს. ამანაც იოსებ სამებელის ხარჯით შეიძინა დარეჯანის სტამბა, შეავსო იგი მით, რაც აკლდა და 1737 წელს გამართა კარგად მოწყობილი სტამბა. სტამბის ზედამღე-

ტად“. კახთ მდივნად ამ დროს იყო თამაზ ქობულიშვილი, მამა იოსებ სამებელისა. წარწერაში მოხსენებული სამებელი ცხადია არის იოსებ სამებელი, რომელიც ძმის გარჯის სიკვდილის წელს, სახელდობრ 1696 წელს (ქკს ტად), ყოფილა სამებლად ვახტანგისგან ნაჩვენებს წლებზე აღრე.

ქარაგმის ქვეშ მყოფი სამებლის ძმის სახელი გარჯი, შესაძლებელი იყო წაგვეყიფთხა როგორც გიორგი, თუმცა ჩვეულებრივ ეს სახელი იწერება ქარაგმით გი, მაგრამ, რადგან სამებლის ერთს მმას, როგორც ვიცით (იხ. თ. ჟორდანია. მთავარ-ეპისკოპოზი იოსებ სამებელი და სხვა), გურჯენი რქმევი, შეიძლება აქ ქარაგმის ქვეშ იფულისხმებოდეს გურჯენი.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ განსვ. თ. ჟორდანიას ჩვენგან მოყვანილი ხელთნაწერის წარწერა წაკითხული და დაბეჭდილი აქვს შეცდომით ამნაირად: „თვესა იფლისსა სამსა დღესა პარასკევსა მიიცვალა ყელის ტკივილით შეკრული გარჯი ძე კკ მდივნისა, მმა სამებელისა. ქკნი იყო ტად“ (იხ. Описание рукописей Тифл. Церк. музея, составл. О. Д. Жордания. Кн. I. Тифлис. 1903 Стр. 239).

გად თვით ქრისტეფორე გურამიშვილი იქნა დანიშნული. იოსებ სამებელს უნდოდა მოსკოვს გადმოსვლა, რომ ხელმძღვანელობა გაეწია წიგნების ბეჭდვისათვის, მაგრამ სინოდმა არ გაათავისუფლა იმ მიზეზით, რომ ნოვგოროდის კათედრაზე თეოფანე პროკოპოვიჩის სიკვდილის შემდეგ მიტროპოლიტად ჯერ არავინ იყო დანიშნული და მის თანამდებობას ის ასრულებდა.

იოსებ სამებელის სტამბაში დაიბეჭდა შემდეგი წიგნები:

1737 წ. დავითნი. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს და არც ცნობა გვაქვს, თუ სადღე მოიპოვება, მაგრამ არის უტყუარი მოწმობა მის დაბეჭდვისა. 1741 წელს დაბეჭდილის მარხენის ბოლოში დართულს უწყებაში ქრისტეფორე გურამიშვილი მოგვითხრობს, რომ სამებელის მიერ გამართულს სტამბაში დაიბეჭდა დავითნი, ზადიკი და სახარებაო. ჩვენ ვიცით, რომ სახარება დაიბეჭდა 1739 წ., ზადიკი 1738 წ., ამიტომ ვფიქრობთ, რომ დავითნი უნდა დაბეჭდილიყო 1737 წ.

1738 წ. ზადიკი. ტექსტის სიფართოე არის $15,4 \times 10,3$ სანტ. შეიცავს 2 აუნ. + 857 (შეცდ. 876) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით არაბულის ციფრებით. რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

1739 წ. სახარება. ტექსტის სიფართოე არის $13,9 \times 11,5$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ. + 648 (შეცდ. 646) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული ასოებით (რვეულის პირველ გვერდზე) და არაბული ციფრებით (რვეულის უკანასკნელ გვერდზე). რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

ამავე 1739 წ. ტექსტამენტი ვასილი ბერძენთა მეფისა, რუსულისაგან ქართულად თარგმნილი მეფის ძის ალექსანდრესაგან¹⁾. ტექსტის სიფართოე არის $11,5 \times 6,8$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ. + 48 ან. + 5 აუნ. ფურცელს. ბოლოში ჩვენ ხელთ მყოფ ცალს აკლია. შრიფტი

¹⁾ პროფ. კონ. კველიძეს თავის „ქართული ლიტერატურის ისტორიაში“ ამ გამოცემას წინასიტყვაობითგან მოჰყავს სხვათა შორის შემდეგი ადგილი: „გაკადა საბეჭდავი ესე და დაიბეჭდა წინი ესე ტექსტამენტი, რუსულისაგან ქართულად თარგმნილი მისი სამალის კეთილ-მორწმუნის მეფის ბაქარის ძის ალექსანდრესაგან, კუთხვეულმეა არა ესენება მისი უყუნითი უყუნისამდე. დასაბამითგან ვიდრე აქამომდე კ ს მ ზ, ქრისტეს აქეთ ჩ ლ ლ თ, ქორონიკონსა უკვ თვესა დეკანბერსა ი ზ“. ამ ამონაწერის შემდეგ პროფ. კველიძე ამბობს: „მასასადამე ირკვევა, რომ ტექსტამენტი უთარგმნია ალექსანდრე ბაქარის ძეს და დაუბეჭდია იოსებ სამებელს“

1741 წ. ტრიოდ იონი ანუ მარხვანი. ტექსტის სიფართოე (ორ-ორი სვეტისა გვერდზე) არის 26,1X14,5 სანტ. შეიცავს 1 აუნ. + 388 (შეცდ. 372) ფურც. შრიფტი საშუალო ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია ფურცლობით ქართული ასოებით და თაბახობით არაბული ციფრებით. თითო თაბახი შედგება ორი ფურცლისაგან. ერთ თაბახში მეორე თაბახია ჩადებული და ციფრები აზის თვითეული თაბახის პირველ ფურცელს. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

1743 წ. დაბადება ანუ ბიბლია. ტექსტის სიფართოე არის 33X23 სანტ. შეიცავს 16 აუნ. + 1088 (შეცდ. 1093) ან. + 8 აუნ. გვერდს. შრიფტი საშუალო ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და თაბახობით ქართული ასოებით და არაბული ციფრებით. თაბახს აქვს ორი ფურცელი. ერთი თაბახი მეორე თა-

ბენტში, რომ ეს წიგნი თარგმნილია ალექსანდრე ბაქარის ძის მიერ. იგი ამტკიცებს, რომ შეუძლებელია ალექსანდრე ბაქარის ძე ყოფილიყვეს წიგნის მთარგმნელი, რადგან ჯერ ერთი ალექსანდრე ბაქარის ძე 1739 წ. ისე პატარა იყო, რომ არ შეძლო წიგნის თარგმნაო, მეორეც ის, რომ წიგნში ალექსანდრე ბაქარის ძე ისეა მოაუხებელი თითქო ის მკვდარი ყოფილიყვესო. ამ საბუთების ძალით პროფ. კეკელიძე აკეთებს შემდეგს დასკვნას: „უნდა ვიფიქროთ, რომ დაბეჭდილს გამოცემაში თხზულების მთარგმნელად შეეცდომით აღნიშნულია ალექსანდრე ბაქარის ძე ალექსანდრე არჩილის ძის მაგიერ“ (იქვე გვ. 299-300).

როგორც კრიტიკა ისე დასკვნა ამ შემთხვევაში სწორია. მაგრამ საქმე ის არის, რომ დაბეჭდილ წიგნში სრულებითაც არ არის ნათქვამი, ვითომ წიგნი ეთარგმნოს ბატონიშვილს ალექსანდრე ბაქარის ძეს. ამონაწერში თვითონ პროფ. კეკელიძეს როგორღაც ჩაუმატებია სიტყვა ბაქარის. აი წიგნში როგორ სწერია: „გაკეთდა საბეჭდავი ესე და დაიბეჭდა წიგნი ესე ტესტამენტი, რუსულისაგან ქართულად თარგმნილი მისი სიმაღლის კეთილმორწმუნის მეფის ძის ალექსანდრესგან. კურთხეულმცა არს ხსენება მისი უკუნისამდე.“ როგორც ხედავთ, აქ არ არის ნახსენები სიტყვა ბაქარის.

აეთივე შეცდომა ჩვენც მოგვივიდა წ. კ. გამავერცელებელი საზოგადოების წინთსაცავის კატალოგში, სადაც ბასილიოს ბერძენთა მეფის ტესტამენტის მთარგმნელად მოხსენებული გვეავს სრულიად უსაბუთოთ ალექსანდრე ბაქარმეფის ძე. საქმარისი იყო ყურადღების მიქცევა სიტყვებისთ: ის: „კურთხეულმცა არს ხსენება მისი უკუნისამდე“. იმის მისახედრად თუ რომელი ალექსანდრე იგულისხმება მთარგმნელად: ალექსანდრე არჩილის ძე, უკვე მკვდარი წიგნის დაბეჭდვის წელს, ანუ ალექსანდრე ბაქარის ძე, ამ წელს ცოცხალი და ჯერ კიდევ ნორჩი ყმაწვილი.

ჩვენგან მოყვანილს პროფ. კეკელიძის სიტყვებში არის კიდევ ერთი შეცდომა, ვითომ ტესტამენტი იოსებ სამებელს ნოვგოროდში დაებეჭდოს. იოსებ სამებელმა დააარსა სტამბა მხოლოდ მოსკოვში, ნოვგოროდში კი არც მას და არც სხვას ვისმე ქართული სტამბა არ დაუარსებია.

ბაზშია ჩადებული და მათი ამნუსხავე ასოები და ციფრები აღნიშნულნი არიან თაბახის პირველს ფურცელზე.

მართალია, დაბადება დაიბეჭდა იოსებ სამებელის სტამბაში, მაგრამ ეს სტამბა მის დასაბეჭდად დროებით გადატანილ იქნა ბაქარის ბინაზე დაბა ვსესვიატსკში ანუ, როგორც თვით წიგნშია მოხსენებული, დაბასა სესვენწკისასა, მოსკოვის ახლოს. ექვს გარეშეა, რომ წიგნის ბეჭდვა დაწყებულია 1742 წ. მაინც, თუ უფრო ადრე არა, რადგან იმსიდიდე წიგნის დაბეჭდვა მაშინდელს პირობებში ერთს წელიწადს ვერ მოხერხდებოდა (წიგნის ბეჭდვა გათავებულა 1 მაისს 1743 წ.). ვსესვიატსკში გადატანილ იქნა დაბადების ბეჭდვა, რადგან მის გამოცემაში მხურვალე ზონაწილეობას იღებდნენ ბაქარ მეფე და ვახუშტი ბატონიშვილი, რომლებიც ამ დაბაში ცხოვრობდნენ. აგრეთვე დიდს მონაწილეობას ლებულობდა ამ საქმეში იოსებ სამებელი, რომელმაც 1740 წ. ითხოვა სინოდისაგან გაეთავისუფლებინათ სამსახურისგან ნოვეგოროდში და გადაეყვანათ მოსკოვს. სინოდმა შეიწყნარა მისი თხოვნა, რომელსაც ბაქარიც მხარს უჭერდა თავის შუამდგომლობით, და გადმოყვანილ იქნა მოსკოვს ზნამენსკის მონასტრის წინამძღვრად. გამოცემის ხარჯი მთლად ბაქარ მეფეს ჰქონდა ნაკისრი. მისი კარის მდივანწიგნობარი მელქისედეკ კავკასიძე სტამბის ზედამხედველობას და მეურნეობას ეწეოდა. ამწყობებად იყვნენ უცნობი პირნი, ხოლო ანაწყობის გამმართველებად მღვდელმონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი და მისი თანაშემწენი ბაქარის კარის მღვდლები ფილიპე და დავითი.

თავში, 1 აუნ. გვერდზე, ბაქარი მოგვითხრობს წიგნის გამოცემის ისტორიას. ბოლოში კი ვახუშტი, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა დაბადების ქართული ტექსტის შემოწმება ბერძნულ და სლავურ ტექსტთან და საზოგადოდ რედაქტორობა, მოგვითხრობს ტექსტის შემოწმების და შესწორების ისტორიას.

დაბადების დაბეჭდვის შემდეგ სტამბა ვსესვიატსკითგან ისევ მოსკოვს იქნა გადატანილი.

1744 წ. გარდმოცემა უცილობელი მართლმადიდებელისა სარწმუნოებისა — თხზულება იოანე დამასკელისა. ტექსტის სიფართოე არის 15×18,8 სანტ. შეიცავს 10 აუნ. + 399 (შეცდ. 421) ანუსხ. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული ასოებით და არაბული ციფრებით. რვეულში 8 გვერდია. თავში 3—10 აუნ. გვერდისგან შემდგარი რვეული აღნიშნულია

50-ით, ცხადია, შეცდომით, რადგან მე-50 რვეული სულ ბოლოშია. წითელი საღებავი ხმარებულია მხოლოდ პირველს რვეულში.

იოსებ სამეხელის სტამბაში დაბეჭდილი სხვა რომელიმე წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. თ. ჟორდანია იხსენიებს იმაში დაბეჭდილად კიდევ ლოცვანს სრულის ქორონიკონით, ზედნადებით, კვინკლოსით და თორმეტი თვის კალენდრით (1743 წ.), კონდაკს და სამღვდელმთავრო ჟამნს, მაგრამ რაოდენად მართალია ეს, არ შეგვიძლია ვსთქვათ. ამას უნდა დაემატოთ კიდევ ერთი წიგნი—საარქიერო კონდაკი, რომელიც, ჟორდანიასავე სიტყვით, იოსებ სამეხელს გამოუცია. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ საარქიერო კონდაკი და კონდაკი ერთი და იგივე წიგნი უნდა იყოს. აგრეთვე სამღვდელმთავრო ჟამნი იგივე საარქიერო კონდაკი უნდა იყოს, ასე რომ სამის წიგნის მაგიერ ერთი წიგნი უნდა ვიგულისხმოთ.

როგორც თ. ჟორდანია მოგვითხრობს, იოსებ სამეხელს უცხოვრია მოსკოვში 1750 წლამდე. ამ წელს იგი წასულა მოსკოვითგან თავის მეგობარ იოანე მანგლელთან, რომელიც ყიზლარში ცხოვრობდა, და თან წაუღია თავისი სტამბა (ასოები და დაზგები). გზაში ავად გამხდარა ქ. სარატოვში და მომკვდარა 1 ენკენისთვის. დაუმარხავთ ქ. ასტრახანში. ანდერძით იოსებ სამეხელს სტამბა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრისთვის (გარეჯის უდაბნოში) დაუტოვებია.

1745–1762 წლებში მოსკოვში დაბეჭდილი წიგნი არა ჩანს¹⁾. მხოლოდ მესამოცე წლებში ახლდება წიგნების ბეჭდვა ტფილისის მიტროპოლიტის ათანასი ამილახვარის მეცადინეობით.

პლატონ იოსელიანი ამ პირის შესახებ მოგვითხრობს შემდეგს:

ათანასე ამილახვარი ვახტანგ მეფეს გაჰყვა რუსეთს. იქ ეკურთხა არქიმანდრიტად. შემდეგ დაბრუნდა საქართველოს და მიიღო პროველობა 1733 წ. ბოლოს შეიქნა ტფილელ მიტროპოლიტად. თეიმურაზ და ერეკლე მეფეები ძალიან ენდობოდნენ და დიპლომატიურ მინდობილობას აკისრებდნენ ხოლმე. 1752 წ. გაგზავნილ იქნა რუსეთს დახმარების სათხოვნელად. ათანასემ რუსის მთავრობის პასუხი სვიმონ მაყაშვილის ხელით გაუგზავნა მეფეებს, თითონ კი დარჩა რუსეთში და 1754 წ. სთხოვა რუსის მთავრობას, რომ ერთის მხრით საქართველოს არეგ-დარეულობის, მეორე მხრით მის სიბერის

¹⁾ ალ. ცაგარლის წიგნი (Свед. о памяти груз. писем. в. III გვ. 210) დაბეჭდილს იოანე გრუზინისკის ბიბლიოთეკის კატალოგში მოხსენებულია 1759 წ. დაბეჭდილად ანბანი მოსწავლეთათვის, მაგრამ რაკი ამ წელს არა ჩანს მოსკოვში ქართული სტამბა, ამიტომ თარიღი უნდა შემცდარი იყოს. შეიძლება 1769 წ. იყოს ნამდვილი.

ვანო დაეტოვებინათ რუსეთში და დაენიშნათ მისთვის სარჩო. მეფეებს არ მოეწონათ მისი საქციელი და 1755 წ. მოსტხოვეს რუსის მთავრობას, რომ ათანასე უკანვე დაებრუნებინათ ათანასემ ხელმოწერულ სთხოვა რუსის მთავრობას, რომ დაეტოვებინათ. რუსეთში და მიეღოთ ქვეშევრდომად. მთავრობამ შეასრულა მისი თხოვნა და მოსკოვში დასტოვა. საცხოვრებლად მიუჩინა ჯვართამაღლების მონასტერი. 1761 წ. 21 დეკემბერს ათანასემ სინოდს სთხოვა ნებართვა რომ გაეხსნა ქართული სტამბა. სინოდმაც ასეთი ნებართვა მისცა ¹⁾.

ავტორი წიგნისა Историческое изображение Грузии (СПб. 1802 г.) ²⁾ სწერს, ვითომ ვესესიატსკში მყოფი ბაქარის სტამბა გადატანილ იქნა მოსკოვს ათანასე ამილახვართან, რომელიც ჯვართამაღლების მონასტერში ცხოვრობდა ³⁾. აქ, უეჭველია, იგულისხმება სტამბის ის ნაწილი, რაც ბაქარმა შეიძინა იოსებ სამებელის სტამბის გასადიდებლად და შესავსებლად, როდესაც დაბადებას ბეჭდავდა. ეტყობა ათანასეს ბაქარის სტამბის ნაწილი თავის მხრით შეუვსია და გაუშართია ახალი სტამბა.

ათანასე ამილახვრის სტამბაში დაიბეჭდა შემდეგი წიგნები:

1763 წ. ღვთისმშობლის დაუჯდომელი. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. და არც ცნობა გვაქვს, თუ სადმე მოიპოვება დაცული, მაგრამ არის უტყუარი მოწმობა მის დაბეჭდვისა. 1764 წ., დაბეჭდილს დავითნში უკანასკნელს გვერდზე არის ასეთი შენიშვნა: „ამ სტამბის გამოსაცდელად პირველ დაბეჭდილს ღვთისმშობლის დაუჯდომელში... შეცდომით უსწორო სიტყვა მოვიდა“... რადგან დავითნის ბეჭდვა გათავიებულია 15 თებ. 1764 წ. ხოლო მის ბეჭდვას თვენახევარი მაინც მოუწოდებოდა, ამიტომ დაუჯდომელის დაბეჭდვის წლად ჩვენ მივიღეთ 1763 წ.

1764 წ. დავითნი. ტექსტის სიფართოე არის 13,7×7,5 სანტ. შეიცავს 12 აუნ.+36 (შეცდ. 46) ან.+4 აუნ.+488 (შეცდ. 448) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით სლავურის ასოებით და არაბული ციფრებით. დაბეჭდილია 720 ც. ¹⁾.

¹⁾ იხ. П. Иселиани. Описание древностей города Тифлиса, Тифлис. 1866. Стр. 186, 187.

²⁾ ამ წიგნის ავტორი არის არქიმანდრიტი ევგენი. მისი წიგნი გერმანულადაც დაიბეჭდა სახელწოდებით: Georgien oder historische Gemalde von Grusien in poet., kirchl. und gelehrter Hinsicht. Archim. Eugenius. Riga und Leipzig. 1804.

³⁾ იხ. ხსენებული წიგნი, გვ. 63.

⁴⁾ ცნობა დაბეჭდილი ცალების რიცხვის შესახებ მოთავსებულია 1766 წ. დაბეჭდილს სახარებაში და 1768 წ. დაბეჭდილს დავითნში.

1765 წ. სამოციქულო. ტექსტის სიფართო არის $23 \times 15,8$ სანტ. შეიცავს 471 (შეცდ. 481) გვერდს. შრიფტი საშუალო ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დაბეჭდილია 846 ცალი¹⁾.

1766 წ. სახარება საკითხავად წმიდასა და დიდსა ხუთ შაბათსა. ტექსტის სიფართო არის $18,8 \times 14,2$ სანტ. შეიცავს 48 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. დაბეჭდილია 600 ცალი.

1767 წ. პარაკლისი. ტექსტის სიფართო არის $12 \times 6,7$ სანტ. შეიცავს 109 გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დაბეჭდილია 240 ც.

1768 წ. დავითნი. მეორე გამოცემა. ტექსტის სიფართო არის 13×8 სანტ. შეიცავს 366 გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. დაბეჭდილია 2010 ც.

ამავე 1768 წ. ეამნი. ტექსტის სიფართო არის $14 \times 7,5$ სანტ. შეიცავს 2 აუნ. + 828 ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დაბეჭდილია 1200 ც.

ამავე 1768 წ. ლოცვანი. ტექსტის სიფართო არის $13,5 \times 7,1$ სანტ. შეიცავს 2 აუნ. + 388 ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული და სლავური ასოებით. დაბეჭდილია 800 ც.

1768 წლის შემდეგ მოსკოვში დაბეჭდილი წიგნი არ გვინახავს. მხოლოდ ავტორი წიგნისა Историческое изображение Грузии გადმოგვცემს, ვითომ ზემოდ მოხსენებულის წიგნების გარდა ათანასი ამილახვრის სტამბაში დაბეჭდილიყვნენ 1770 წლამდე შემდეგი წიგნები: 1. საგალობელნი, 2. სადღესასწაულო, 3. მარხეანი, 4. ანბანი და სხვ.

ზ. კიკინაძე ამბობს, ვითომ ათანასი ამილახვრის სტამბაში დაბეჭდილიყვნენ რავედენიმე საერო ლექსი და იამბი-

¹⁾ იხ. სახარება, დაბეჭდილი 1766 წ.

კოეტი ბატონიშვილის ბაქარისა. იმისავე სიტყვით მოსკოვში ქართული სტამბა კარგა ხანს არსებულა ათანასის სიკვდილის (1774 წ.) შემდეგ და იქ სხვადასხვა სასულიერო წიგნები დაბეჭდილან. ¹⁾

გავრცელებულია აზრი, ვითომ რუსეთში მეთვრამეტე საუკუნეში ქართული სტამბები არსებულებოდნენ სხვა ქალაქებშიც: ნოვგოროდში, ვლადიმირში, პეტერბურგში, კრემენჩუკში და ყიზლარში. თ. ჟორდანიას თავის სტატიაში „მთავარ-ეპისკოპოზი იოსებ სამებელი“ მოგვითხრობს, ვითომ იოსებ სამებელს ნოვგოროდის კათედრაზე განწესებისათანავე სტამბა გაემართოს ნოვგოროდში (იურის მონასტერში) და დაებეჭდოს წიგნები. ²⁾ ის წიგნები, რომელნიც ჟორდანიას ნოვგოროდში დაბეჭდილებად აქვს მოხსენებული. ყველანი მოსკოვში არიან დაბეჭდილნი სამებელის მიერ დაარსებულ სტამბაში. მართალია, 1885 წლის „ივერიის“ № 10-ში ასწორებს თავის შეცდომას ³⁾ და ამბობს, რომ მისგან დასახელებული წიგნები მოსკოვში არიან დაბეჭდილნი, მაგრამ არას ამბობს იმის შესახებ, რომ ნოვგოროდში სამებელს არა ჰქონია სტამბა. ⁴⁾

ბ. ჰიკინაძე და თ. ჟორდანიას მოგვითხრობენ, ვითომ ანტონ კათოლიკოსს ვლადიმირში ყოფნის დროს 1757—1765 წლებში გაემართოს სტამბა ამ ქალაქში და დაებეჭდოს სხვათა შორის შემდეგი წიგნები: 1. კლდე სარწმუნოებისა სტეფანე იავორსკისა, 2. თთვენი, 3. ქართულ-რუსულ-ლათინურ-ბერძნული ანბანი და სხვა სახელმძღვანელო, საღვთისმეტყველო და საერო წიგნები. ⁵⁾ ანტონ კათოლიკოსის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ,

¹⁾ იხ. ბ. ჰიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1916 წ. გვ. 97.

²⁾ იხ. „ივერია“ 1884 წ. № 2. გვ. 42, 43, 45, 50, 55.

³⁾ იხ. წერილი „მოკლე ისტორიული გამოკვლევა“, გვ. 114.

⁴⁾ ალ. ხახანაშვილი იმეორებს თექვსმეტის წლის შემდეგ თ. ჟორდანიას ამ შეცდომას (იხ. Очерки по ист. груз. слов. в. III, стр. 370 და 371). პროფ. ალ. ცაგარელი თ. ჟორდანიას წერილების გავლენით გადმოგვცემს, რომ მოსკოვში ქართული წიგნების ბეჭდვა დაიწყო 1738 წ. და ბევრი წიგნი დაბეჭდეს, სხვათა შორის დაბადებო. შემდეგ უმატებს: „ზოგიერთი მწერლების რწმუნებით, კერძო სტამბები გაუმართათ 1735—1740 წლებში ნოვგოროდში და მოსკოვში არქივ. იოსებ სამებელს, ვლადიმიროში 1757—1764 წ. ანტონ კათოლიკოსს“. თითქოს წინაჲ მის მიერ მოხსენებული მოსკოვის სტამბა ყოფილიყვეს სხვისი ვისიმე და არა არქივ. იოსებ სამებელისა (Свед. о пам. гр. п. в. I. стр. XLIX).

⁵⁾ იხ. ბ. ჰიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1916 წ. გვ. 97 და თ. ჟორდანიას. „ივერია“ 1884 წ. № 3, გვ. 89.

ალ. ცაგარელი ამ ზღაპარს იმეორებს შეუზომებლად, როგორც მოხსენებულია წინა შენიშვნაში.

კიკინაძის თქმით, ათანასი ამილახვარს ეს სტამბა შეუძენია და გადაუტანია მოსკოვს ¹⁾).

რადგან არც ერთი ვლადიმირში დაბეჭდილად მოხსენებული წიგნი არ არსებობს არსად და არც არაეინ იხსენიებს, მოთხრობა ვლადიმირის სტამბის შესახებ ზღაპრად უნდა ჩაითვალოს.

ასეთსავე ზღაპარსა ჰგავს მათივე მოწმობა, ვითომ მეთვრამეტე საუკუნეში (1786 წ.) დაარსებულიყვეს პეტერბურგში ქართული სტამბა. ამ სტამბის დამაარსებლად ასახელებენ ეპისკოპოზს გრიგოლ ხარკაშნელს, რომელსაც ჟორდანიათ სიტყვით დაუბეჭდია რავედენიმე წიგნი და სხვათა შორის სახარება 1789 წელს ²⁾).

მესაქე ზღაპრად უნდა აღვიაროთ პროფ. ალ. ცაგარლის, თ. ჟორდანია და ზ. კიკინაძის თქმულება კრემენჩუკში გაიოზ ნაცელიშვილის მიერ დაარსებულის სტამბის და მაში ქართული წიგნების ბეჭდვის შესახებ. მათი თქმით, კრემენჩუკში გაიოზს დაუბეჭდია: 1. გრამატიკა, 2. საციისკროლოცევანი ოსურსა და ქართულს ენაზე, 3. მცნება ვასილი ბერძენთა მეფისა და რავედენიმე სხვა ³⁾).

ქართული გრამატიკა გაიოზისა ჩვენ სულ ცოტა ათი მაინც გვინახავს არც ერთს მათგანზე არ ყოფილა ცნობა, თუ სად და როდის დაიბეჭდა. მხოლოდ წიგნის ბოლოში არის დაბეჭდილი: „დასასრული ღრამატიკისა დიდება ღმერთსა სრულ მყოფელსა. წელს 1789. თთჳსა ოკდომბერსა 2, კრემენჩუკს. გაიოს.“ ეს ნაშნავს იმას, რომ

¹⁾ იხ. ზ. კიკინაძე, ქართული სტამბები, გვ. 97.

²⁾ იხ. ზ. კიკინაძე, იგივე წიგნი. გვ. 98; თ. ჟორდანია „ივერია“ 1884 წ. № 3. გვ. 91.

პროფ. ალ. ცაგარელი იმეორებს ამასვე უკრიტიკოდ (იხ. Свед. о пам. гр. писем. в. I стр. XLIX).

ალ. იოსელიანის თქმით (იხ. Описание древн. гор. Типописи, стр. 143—144) გრიგოლ ხარკაშნელი გვარად გარსევანიშვილი ყოფილა, ერთხელ წასული მოსკოვს იღუმენის ხარისხით უკან დაბრუნებულა არქიმანდრიტის ხარისხით. საქართველოში მიუღია ხარკაშნელ ეპისკოპოზობა და ისევე წასულა რუსეთს, სადაც სიკვდილამდე დარჩენილა. უკანასკნელს წლებში ასტრახანში უცხოვრდა და მომკვდარა 5 ენკენ. 1797 წ. იოსელიანს ეს ცნობები უპოვია სინოდის არქივში. ხარკაშნელს რომ სტამბა ჰქონებოდა, არქივში ამის შესახებ ცნობა უთუოდ იქნებოდა და იოსელიანიც უთუოდ მოიხსენიებდა. აგრეთვე, ხარკაშნელის სტამბას არ იხსენიებს არც ავტორი წიგნისა Пестр. изобр. Грузин.

³⁾ ალ. ცაგარელი. О граммат. литер. груз. языка. СПб. 1873, стр. 35; თ. ჟორდანია „ივერია“ 1884 წ. № 3, გვ. 91; ზ. კიკინაძე. ქართ. სტამბები 1627-1916 წ. გვ. 101.

გაიოსს წიგნის წერა გაუთავებია 1789 წ. ქ. კრემენჩუკში.¹⁾ საითგან მიხვდნენ, რომ წიგნი დაბეჭდილია ქ. კრემენჩუკში, არ ვიცით. გვგონია, აქ უბრალო გაუგებრობაა. წიგნის დაწერის ადგილი და დრო დაბეჭდვის ადგილად და დროდ მიუღიათ. ამიტომ ამ წიგნის დაბეჭდვის ადგილი და დრო გერ კიდევ გამოსარკვევია.²⁾ წიგნი მცნება ვასილი ბერძენთა მეფისა არის ის წიგნი, რომელსაც სხვაწაირად ტესტამენტი ეწოდება და დაბეჭდილია 1739 წელს მოსკოვში. ეს შეცდომაც რალაც გაუგებრობაზეა დამყარებული. ასეთივე გაუგებრობის ნაყოფი უნდა იყვეს მტკიცება, ვითომ გაიოსს კრემენჩუკში დაბეჭდოს ლოცვანი საცისკრონი ოსურსა და ქართულს ენაზე. ამ სახელით წიგნი არის დაბეჭდილი 1820 წ. ტფილისში. ვაი თუ ხსენებულ მკვლევარებს ეს წიგნი მიუღიათ კრემენჩუკში დაბეჭდილად გაიოზის მიერ!

იგივე ზ. კიკინაძე გადმოგვცემს, ვითომ იმავე გაიოზ ნაცვლიშვილს ყიზლარში ეპისკოპოზად ყოფნის დროს ამ ქალაქშიაც გაემართოს სტამბა და დაბეჭდოს წიგნები, რომლებიც ვითომ პეტრე უმიკაშვილის სიტყვით პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიაში ინახებოდნენ. რა წიგნებია ეს წიგნები, ზ. კიკინაძე არ ამბობს.³⁾ თქმულება ძალიან მიაგავს ზლაპარს⁴⁾.

¹⁾ ეს რომ ამას ნიშნავს, ჩანს შემდეგითგან. ამბროსი მედიოლანელის წიგნის თარგმანის ხელთნაწერს ბოლოში აქვს ასეთი მინაწერი: „დასასრული. დიდება შენდა სრულსყოფილო ყოველთა კეთილთაო. სრულ-ვჰაე წელს 1769 აგვისტოს 2. კრემენჩუკს. გაიოს.“ (იხ. წ.-ჯ. წიგნთსაცავის ხელთნაწერი № 378, გვ. 242). იოანე გრუზინსკის ბიბლიოთეკაში მოიპოვება ხელთნაწერი გრაზტიკა, დაწერილი გაიოსის მიერ 1759 წ. (Пагарелш А. Свед. о памяти. груз. писем. в. III, стр. 209.)

²⁾ ჩვენის ფიქრით, ეს წიგნი დაბეჭდილი უნდა იყვეს ტფილისში, მე XIX საუკ. პირველ წლებში. ნ. მთვარელიშვილი, რომელმაც დაბეჭდა მონოგრაფია თეოლოგის სემინარია და გაიოზ ნაცვლიშვილი („ივერია“ 1881 წ. №№ 8, 9 და 10), ხმა არ იღებს იმაზე, ვითომ გაიოზს სტანბა გაემართოს კრემენჩუკში, მაგრამ გრაზტიკის შესახებ კი ამბობს, ვითომ ის იყვეს დაბეჭდილი კრემენჩუკში გაიოზის ამ ქალაქში ყოფნის დროს 1783--1793 წლებში, თუმც თითონვე აღიარებს, რომ მან გაიოზზე 1782--1789 წლ. არა იცის რა იმის გარდა, რომ ის 1789 წ. ივლისის თვის გამავლობაში ცხოვრობდა პოლტავის გუბერნიის ქალაქს კრემენჩუკში, როგორც ესა ჩანს თვით მისგანვე გადაწერილის წიგნისაგანო, და 1790 წ. ის შესვდა მოლდავიის ქალაქს იაიაში მიტროპოლიტს იონასო.

³⁾ იხ. რ. კიკინაძე. ქართული სტანბები 1627—1916 წ. გვ. 101.

⁴⁾ ალ. ხახანაშვილი კიდევ უფრო შორს მიდის და სხვა ზლაპარს გადმოგვცემს, ვითომ მოხდოკში სტამბას დროგამოშვებით ემოქმედოს 1629—1799 წლებში (იხ. Очерки по ист. груз слов. в. III, стр. 373, прим. 3.). პროფ. ალ.

მოსკოვში დაბეჭდილს წიგნებს აქვსთ ვრცელი თავწარწერა. იოსებ სამებელის სტამბაში დაბეჭდილის წიგნების თავწარწერაში ჩვეულებრივ მოხსენებულია ხოლმე ჯერ ღმერთი, შემდეგ რუსეთის იმპერატორი, მას უკან ბაქარ მეფე, სინოდი, სტამბის დამაარსებელი, წიგნის სახელი და დაბეჭდვის ადგილი და წელიწადი. ბიბლიურის, ქრისტიანულის და ქართულის ქორონიკონულის აღრიცხვით და თვისა და დღის აღნიშვნით. მაგალითად, 1738 წელს დაბეჭდილს ზ ა დ ი კ ს აქვს შემდეგი თავწარწერა:

„სადიდებელად წმიდისა სამებისა, ჟამსა დიდად ამალღებული-სა სრულიად რუსეთისა და თვთმპყრობელისა კეთილმორწმუნისა იმპერატორიკა ანნა იოვანესსა, ბრძანებითა მეფის ბაქარ ვახტანგის ძისათა, შენდობითა და კურთხევითა წმიდათა მმართველთა სინოდთა, საფასეთა და წარსაგებელითა არქიეპისკოპოზის იოსებისათა გაკეთდა საბეჭდავი ესე და დაიბეჭდა საღვთო წმიდაჲ ესე ზ ა დ ი კ ი დიდსა სამეუფოსა ქალაქსა მოსკოვს, დასაბამითგან წელთა ვიდრე აქამომდე კ ს მ ვ. ქრისტეს აქეთ ჩ ლ ლ ც, ქორონიკონს უ კ ე, 1) თვესა დეკენბერსა კვ.“

ათანასი ამილახერის სტამბაში დაბეჭდილი წიგნების თავწარწერაში აღარ არის მოხსენებული, რა თქმა უნდა, ბაქარ მეფე, რადგან იგი გადაიცვალა 1750 წ. იოსებ სამებელის ადგილი ათანასი ამილახვარს უჭირავს. რუსეთის იმპერატორი იხსენიება არა დროს აღსანიშნავად, არამედ როგორც წიგნის დაბეჭდვის ბრძანების მიწვეში, სინოდი კი არა შემნდობელად და მაკურთხეველად, არამედ ნების დამრთველად. წიგნის დაბეჭდვის წელიწადი ხშირად მართო ქრისტიანულის აღრიცხვით არის აღნიშნული. 1765 წ. დაბეჭდილს სამოციქულოს აქვს ასეთი თავწარწერა:

„სადიდებელად წმიდისა გრთარსისა, ცხოველსმყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა... ბრძანებითა უმართლმადიდებელესისა და უმპყრობელესისა დიდისა კელმწიფისა იმპერატორიკა ეკატერინა ალექსეენასა, სრულიად რუსეთის თვითმპყრობელისათა, ჟამსა მემკვიდრისა მისისა პავლე პეტრეს ძისასა, ნებართვითა მმართველის სრულიად

ცაგარელაჲ იმეორებს ამ ზღაპარს და ამბობს: Сохранились также грузинские книги, напечатанные во второй половине XVIII века в г. Моздоке и Кременчуге, так напр., в этом последнем месте напечатана грузинская грамматика архим. Гая в 1759 году (см. Миси Свед. о памятн. груз. письм. в. I, стр. XLIX

1) უნდა ყოფილიყო უ კ ე.

რუსეთის სინოდისათა დაიბეჭდა ღვთივ სულიერი წიგნი ესე სამოცი-
ქულო ღვაწლითა და წარსაგებელითა ტფილისის მიტროპოლიტის
ათანასი ამილახვაროვისათა, შემოწმებული რუსეთის ეკლესიათა შინა
კმარებულისა სამოციქულოსა თანა, შეწვევითა სხვათა ენათა ცქიაზ
დიმიტრი ციციანოვისაგან. დაიბეჭდა სამეუფოსა ქალაქსა მოსკოვს
წელსა ჩლდე თვესა მარტსა ა.“

თავწარწერის გარდა წიგნებს ხან თავში ხან ბოლოში აქვს
ხოლმე დართული სხვადასხვა ცნობები, შენიშვნები ან მიმართვები
მკითხველთადმი, რომლებიც შეიცავენ უფრო დაწვრილებით სტამბის
დაარსების ამბავს, წიგნის შესწორების ან გამოსაცემად მოწმადების
ისტორიას, შრომის გამწვეთა ვინაობის შესახებ ცნობას. მაგალი-
თად, ზემოდ მოხსენებულს ზადიკს ბოლოში აქვს დართული შემ-
დეგი ცნობა:

„ოდეს იპყრობდა და განაგებდა კეთილად განმგებელი, კეთილ-
მორწმუნე და თვითმპყრობელი დიდი კელმწიფე იმპერატორი (ა ანა
იოანესი. მას ეამსა იგულსმოდგინა ყოვლად სანატრელმან არქიეპის-
კოპოზმან სრულიად ვლადუკისამან და არქიმანდრიტმან იურვისამან 1)
კახთ მდივან-მწიგნობართ უხუცესის ქობულის თამახის ძემან სამე-
ბელმან იოსებ და მიბრძანა მე ყოვლად უღირსსა ბერს გურამისშვილს
ხუცეს-მონოხანს ქრისტეფორეს სტანბის გაკეთება და გაგაკეთებინე
სტანბა დიდითა გულმოდგინებითა და წარგებითა საფასითა მისითა,
მაშინ კელყავ, ძალითა ღვთისათა, წმიდისა ამის ზადიკისა ბეკდვად
რუსულს ზადიკზედ უნაკლულად... და მოვიღე ქართული ზატიკები
და რუსულს ზატიკს და ტიბიკონს ვამოწმე და რომელი მუხლი... რუ-
სის ზატიკსა და ტიბიკონს ვამოწმე და რომელი მუხლი... რუსის ზა-
ტიკსა და ტიბიკონს ემოწმა იქილამ შეეკრიბე და ისე აღვწერეთ და
რომელიც ჩვენში დაკარგული იყო, ის რუსულის ზატიკილამ გადმოვა-

1) ნაცვლად სიტყვისა ვლადუკისამან უნდა იყვეს ნოვგოროდი-
სამან, ხოლო ნაცვლად სიტყვისა იურვისამან უნდა იყვეს იზრივისამან,
რადჲან იოსები იყო არხიეპისკოპოზი ნოვგოროდისა და არხიმანდრიტი იურიევის
მოანსტრისა. აქ უცნაური სიტყვა ვლადუკა თუ ვლადუკი გვჯონია უნდა
იყვეს რუსული სიტყვა ВЛАДУКА, რასაც ურთავდნენ ჩვეულებრივ ეპისკოპოზის თუ
არხიეპისკოპოზის წოდებას ან პირდაპირ ლაპარაკის დროს უწოდებდნენ მას.

ამ უცნაურმა სიტყვამ, ხსენებულს ადგილს ხმარებულმა, ერთი მკვლევარ-
ი შეცდომაში შეიყვანა და აფიქრებინა, რომ არხიეპისკოპოზი ვლადუკისა
და არხიმანდრიტი იურვისა, უნდა ყოფილიყვნენ სხვადასხვა პირნი და ათქ-
მვინა მათ შემდეგი: „ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატ-
ვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდათ სურვე-
ბიათ“ (იხ. ხ. კიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1916 წ. გვ. 95).

თარგმნივე ბატონის შვილის დარეჯანის კარის მლუღელს გიორგის და მისგან ნათარგმნს ხუცეს-მონაზონი ხოსაშვილი დავით დიდის გულს-მოდგინებითა და გამოძიებით ჩვენ ენაზედ ასწორებდა და სიმართლეს ცდილობდა, და საგალობელს საძილისპიროს წინწილს არქიმანდრი-ტი გერმანე სჩხრეკდა და ასწორებდა.“

ხანდახან სტამბის მუშაკებიც არიან ხოლმე მოხსენებულნი. მაგალითად, 1739 წ. დაბეჭდილს სახარებაში ვკითხულობთ:

„მდაბალი ამათ მბეჭდავთა ზედამდგომელი უღირსი მლუღელ-მონაზონი ქრისტეფორე“.

ხშირად სტამბის მუშაკები მიმართავენ ხოლმე მკითხველებს თხოვნით, რომ არ დაემდურონ წიგნის ბეჭდვაში მომხდარის შეცდომებისთვის. მაგალითად 1743 წ. დაბეჭდილს დაბადებაზე მომუშავენი შემდეგის თხოვნით მიმართავენ მკითხველებს:

„გლოცავთ და გვედრებით, წმიდისა ამის დაბადებისა გონიერად აღმოგკითხველნო, უკეთუ ცთომილნი რაჟმე იხილნეთ ანუ ასონი შეცვლილ და მეტნაკლებ, ნუ გვწყევთ ამისთვის. ვითარცა ცაჲ არაოდეს ვერ იხილნეთ ესრეთ მოწმენდილ, უკეთუმცა არ ეკრამცა მცირედი ღრუბელი, ეგრეთვე სტამბანი ასოუცდომელ, რამეთუ იყენეს დედანი შებღალულ, მუშაკნი უჩვეველ და მმართავნი დამაშვრალ. გარნა შეცდომილთათვისვე განრკვევით ქვემოზე აღგვიწერია და შთაგვიტანებია. უკეთუ ინებებთ, მსწრაფლ სრულიად განმართავთ მცირედისა სარჯლითა.“

იოსებ სამეხელის სტამბაში დაბეჭდილს წიგნებს ყველას აქვს თავსა ან ბოლოში დართული საქართველოს სამეფო ღერბი, ალაგ-ალაგ ტექსტში ჩართული აქვს სამკობელად ყვავილების კონის სურათები ან სხვა რამ მოხატულობა. ზოგიერთს წიგნში ნახმარია ოთხკუთხედებში მოთავსებული დიდი ასომთავრულები ყვავილებით ან ადამიანთა ან ცხოველთა სხვადასხვანაირი სურათებით მოხატულ ადგილზე.

ასეთივე სამკობელები აქვსთ ათანასი ამილახერის სტამბაში დაბეჭდილს წიგნებს. მხოლოდ საქართველოს სამეფო ღერბი არა აქვსთ დართული. სამაგიეროდ 1768 წ. გამოცემულს წიგნებში არის მოთავსებული თვით ათანასი მიტროპოლიტის ღერბის სურათი.

ათანასი ამილახერის გამოცემულს წიგნებში ახალი ის არის, რომ ყველაზე აღნიშნულია დაბეჭდილის ცალკების რიცხვი.

იმ მინაბეჭდებში, როჲელნიც თავსა და ბოლოში არიან დართულნი მოსკოვში გამოცემულ წიგნებზე, მოხსენებულნი არიან შემდეგი გვარი სტამბის და საზოგადოდ ბეჭდვის მუშაკები: 1. სტამ-

ბის და ბექდვის ზედამდგომი ან მბექდავთა ზედამდგომელი, იგივე ზედამხედველი; 2. გამმართველი, ე. ი. გამსწორებელი; 3. ტექსტის რუსულთან შემსწორებელი; 4. რუსულითგან მთარგმნელი; 5. ნათარგმნის ქართულს ენაზე გამსწორებელი; 6. წინწილის მჩხრეკელი და შემსწორებელი; 7. მოურნე და 8. მესტამბე.

მუშაკებად მოხსენებულნი არიან: 1. მღვდელ-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი სტამბისა და ბექდვის ზედამდგომად (1732. 1737 წ.), მბექდავთა ზედამდგომელად (1739. 1744 წ.), გამმართველად (1743 წ.), ტექსტის რუსულთან შემსწორებლად (1738. 1741 წ.); 2. მელქისედეკ კავკასიძე ზედამხედველად და შოურნედ (1743 წ.); 3. თავადი დიმიტრი ციციანოვი¹⁾ ზედამხედველად (1764. 1768), ზედამხედველად და მოურნედ (1766 წ.), ტექსტის რუსულთან შემსწორებლად (1765 წ.); 4. აბრამ ურია-ყოფილი მესტამბედ (1764 წ.); 5. ფილიპე, ბაქარის კარის მღვდელი, გამმართველად (1743 წ.); 6. დავით, ბაქარის კარის მღვდელი, გამმართველად (1743 წ.); 7. მღვდელი გიორგი ღამბარაშვილი რუსულითგან მთარგმნელად (1738 წ.) და ტექსტის რუსულთან შემსწორებლად (1741 წ.); 8. გერმანე არქიმანდრიტი ქართულს ენაზე გამსწორებლად (1732—1737 წ.), წინწილის მჩხრეკელად და შემსწორებლად (1738 წ.)²⁾; 9. დავით ხოსაშვილი, ხუცეს-მონაზონი, ქართულს ენაზე შემსწორებლად (1738 წ.).

III

საქართველოში დაბეჭდილი წიგნები

რუსეთში გადასახლებული არჩილ მეფე რომ შეუდგა ზრუნვას მოსკოვში ქართული წიგნების ბექდვისათვის და კიდევაც დაბეჭდა პირველი წიგნი 1705 წ., ტფილისში ასეთსავე ზრუნვაში იყო მისი ძმისწული ვახტანგი. ვახტანგს გარემოებამ ხელი შეუწყო, რომ თავის

¹⁾ ეს დიმიტრი ციციანოვი არის მამა საქართველოს მთავარმართებლის პავლე ციციანოვისა, გარდაიცვალა 1777 წ.

²⁾ ეს ის გერმანეა, რომელიც ვახტანგის სტამბისთვის მუშაობდა ტფილისში როგორც გამმართველი, ე. ი. გამსწორებელი ტექსტის ენისა ან სტამბის ამონაწყობიანა. მისი შედგენილია წიგნი—სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლებამოწაფისა, რომელიც დაიბეჭდა ტფილისში 1711 წ., როდესაც ჯერ კიდევ მღვდელ-მონაზონის ხარისხი ჰქონდა.

სურვილი შეესრულებინა და უფრო მკვიდრად დაეყენებინა ბეკდვის საქმე. ეს ის გარემოება იყო, რომ 1703 წ. ვახტანგი შეიქმნა ქართლის სამეფოს გამგებლად ნაცვლად მის ბიძის მეფე გიორგისა, რომელიც ყაენის სურვილით სპარსეთში იყო და იქ მთავარსარდლობდა სპარსეთის ჯარს ავღანელების წინააღმდეგ ბრძოლაში. რაკი მეფის უფლებით მოსილი შეიქმნა და ამასთან ქართლში ჩამოვარდა პოლიტიკური სიწყუნარე და უშიშროება, ვახტანგს მიეცა საშუალება სახელმწიფო ხარჯით გაემართა სტამბა ტფილისში. იმან ვლახეთითგან დაიბარა სტამბის მოხელე კაცი და სტამბის ის ნაწილები, რომელთა გაკეთება ტფილისში არ მოხერხდებოდა. ამ მოხელემ დაამზადა ტფილისში ის ნაწილები, რაც ვლახეთითგან არ ჰქონდა მოტანილი და გამართა სტამბა, რომელიც ამუშავდა 1709 წელს.

ალ. ხახანაშვილი, თ. ჟორდანიას და ზ. კიკინაძე გადაქრით სწერენ, რომ ვახტანგმა ვლახეთით მოიყვანა შესტამბეები¹⁾. ეს მტკიცება არაუერხეა დამყარებული და შეადგენს მათ ფანტაზიის ნაყოფს. ნამდვილად, ვახტანგმა ვლახეთით მხოლოდ ერთი დახელოვნებული სტამბის მოხელე მოიყვანა და სხვა ვინმე ამ მოხელეს არავინ მოჰყოლია. ამას მოწმობენ თვით ვახტანგის მიერ გამოცემული წიგნები და სხვა პირნი, რომელთაც ეს ამბავი უნდა უკეთ სკოდნოდათ ვიდრე პატივცემულს ჩვენი დროის ხსენებულ მკვლევარებს. აი რასა სწერს ვახტანგი თავის მიერ პირველად გამოცემულს წიგნზედ დართულს შენიშვნაში.

«მე გამგებელმან ქართლისამან, ბატონიშვილმან ვახტანგ, მოიყვანე მე სტამბე ვლახეთით და გავაკეთე სტამბა».

როგორც მკითხველი ხედავს, აქ სიტყვა მე სტამბე მხოლოდითს რიცხვშია და არა მრავლობითში.

თვით ეს შესტამბე, მიხეილ სტეფანეშვილი (ბან სტეფანეს შვილი ან სტეფანეს ძე) უნგროვლახელი, იმავე წიგნზე დართულს მიმართვაში მკითხველთადმი სწერს:

«ყოველთა მკითხველთა გიხაროდენ! პირველად მიზეზი უცხოსა ამის საქმისა და ძალითა ღვთისათა უცონელად შემასრულებელი სტამბისა ამის სამკვიდრებელსა თქვენსა იქმნა კურთხევით ხსენებული, განათლებული და გამგებელი საქართველოსა ბატონიშვილი და თვით პატრონი ვახტანგ, ხოლო ყოველნივე საქმენი რაოდენნი იხილ-

¹⁾ იხ. А. Хаханов. Очерки по истории груз. словесн., вып. III, стр. 368; თ. ჟორდანიას „ივერია“ 1885 წ. № 10. მოკლე ისტორიული გამოკვლევა ქართულის სტამბის დარსებისა და მოქმედებისა მე-XVIII საუკ., გვ. 104; ზ. კიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1910 წ. გვ. 81.

ვებიან—ასონი, ორლანონი და ყოველნი სახმარნი სტამბისა დაწყებით სრულყოფამდი, მოქმედი და წინამძღოლი მე ვარ, უნდო მონა თქვენი. უწინარეს ყოვლისა დავბეჭდეთ ესე სამღთო და სამღდელო წმიდა სახარება. სიმდაბლით გევედრები თქვენ ყოველთა დიდთა და მკირეთა, უკეთუ ცთომილი რაჟმე იხილოთ, სიტყვა ანუ ასო, ნუ გამჭირდავთ, რაჟეთუ უცხო ვიყავ ქვეყნისა ამისა და უსმენელი სიტყვათა თქვენთა და რომელნი ჩემნი მოწაფენი იყვენ აგრეთვე გამოუტყდელნი საქმის ამის ჩემისა“.

ამ სიტყვებთგან ჩანს, რომ მესტამბე ერთად-ერთი ყოფილა და სხვა, სტამბის საქმეში გაწვრთნილი, თანამშრომელი არა ჰყოლია. აგრეთვე მარტო ერთის მესტამბის მოყვანას ვლახეთით მოწმობს ვახტანგის შვილი ბაქარი, რომელიც 1743 წ. მოსკოვში გამოცემული დაბადების წინასიტყვაობაში სწერს: „ნეტარხსენებულმან ნამამან ჩემმან მეფემან ვახტანგ მოიყვანა მე სტამბე ვლახეთით და გააკეთა სტამბა“.

ასევე ერთის მესტამბის მოყვანას იხსენიებს არქიმან. ევგენი, ავტორი პეტერბურგში 1802 წ. გამოცემული რუსული წიგნისა Историческое изображение Грузии, სადაც იგი სწერს: „Для сего (Вахтаг) призван из Валахии типографшика и употребил великое паживение для заведения грузинской типографии в Тифлисе 1)“.

მორე კითხვა, რომელიც გამოსარკვევია, არის—თუ რომელს წელს მოვიდა საქართველოში მესტამბე მიხეილ უნგროვლახელი. ამის შესახებ გარკვეული ცნობა არსად მოიპოვება. ერთს წიგნში, რომელიც ვახტანგმა გამოსცა 1711 წ. (სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლება მოწაფისა), მისი შემდგენელი გერმანე მღვდელ-მონაზონი წინასიტყვაობაში სწერს: „ამან (ვახტანგმა) მოიხვნა სტამბა ქვეყანით ვლახეთით რა ჟამს უფლობდა ვლახეთს იოანე კონსტანტინე ბრანკოვანე ბესარაბა“. სამწუხაროდ, ეს ცნობა ვერ გვაძლევს გადაჭრილს დაახლოვებულს წელს ვლახეთითგან სტამბის მოხმისას, რადგან კონსტანტინე ბრანკოვანის უფლობამ კარგა ხანს გასტანა 1709 წლამდე, როდესაც ტფილისში სტამბამ დაიწყო მოქმედება. მხოლოდ მოსახრებით შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ სტამბის მოქმედების დაწყებამდე რავდენისამე წლით ადრე უნდა მოსულიყო მიხეილ უნგროვლახელი საქართველოში, დაახლოვებით 1706 წელს. ამას ის გვაფიქრებინებს, რომ ამ უცხოელს კაცს მის მიერ დაბეჭდილს ქართულს წიგნებზე დართული აქვს, ხან თავში, ხან ბო-

1) იხ. დასახელებული წიგნი, გვ. 61.

ლოში, თავისი ნაწერი შენიშვნები. მიმართვანი და ლექსებიც კი. რასაკვირველია, ამ ნაწერების ენა გასწორებული იქნება გამმართველისაგან, მაგრამ აზრის გამოთქმა მისი საკუთარი უნდა იყვეს, რაც შეეძლო მხოლოდ წავედენსამე წელიწადს ქართველთა შორის ცხოვრების შემდეგ. აქას გარდა მას უნდა მოემზადებინა სტამბის მოხელეები და გაეცემათ სტამბის მოსაწყობ ბევრი რამ ისეთი, რაც ვლახეთითგან არ ჰქონდა მოტანილი. რომ მიხეილ უნგროვლახელს გაუკეთებია თვითონ ბევრი რამ, ეს ჩანს ზევით მოყვანილი მისი სიტყვებითგან: „ყოველნივე საქმენი, რაოდენნი იხილვებიან—ასონი, ორლანონი და ყოველნი სახმარნი სტამბისა დაწყებით სრულყოფამდი, მოქმედი და წინამძღოლი მე ვარ“. ხოლო მიხეილ უნგროვლახელს რომ ზოგიერთი რამ სტამბის ნაწილთაგან ვლახეთითგან ჰქონდა მოტანილი, იქითგან ჩანს, რომ ნიკოლოზ ორბელიშვილი პირველად გამოცემულს წიგნზე დართულს წინასიტყვაობაში სწერს: „(ვახტანგსა) იგულისმოდგინა და მოილო სტამბა ვლახეთით“. აგრეთვე გერმანე მღვდელ-მონაზონი თავის მიერ შედგენილის და 1711 წ. დაბეჭდილის წიგნის წინასიტყვაობაში სწერს: „ამან (ვახტანგმა) მოიხვნა სტამბა ქვეყანით ვლახეთით“. სტამბის ნაწილები რომ არ მოეჭანიებინა ვლახეთით ვახტანგს, მაშინ არ დასწერდნენ—სტამბა მოიხვნა ან სტამბა მოილოვო.

საკითხავია, ვინ იყო მესტამბე მიხაილ სტეფანეშვილი (ხან სტეფანეს შვილი, ხანაც სტეფანეს ძე) უნგროვლახელი. უეჭველია იგი სტამბის საქმის დახელოვნებული ოსტატი უნდა ყოფილიყო, რადგან ის იყო ერთადერთი ადამიანი, რომელმაც მომართა სტამბა, გააკეთა, როგორც თითონ ამბობს, „ყოველნივე საქმენი, რაოდენნი იხილვებიან—ასონი, ორლანონი და ყოველნი სახმარნი სტამბისა დაწყებით სრულყოფამდი“, გაწვრთნა ქართველი მოწაფეები და შნოიანად ბეჭდავდა წიგნებს. უნდა ყოფილიყო საკმაოდ შეგნებული და ნაკითხი, როგორც ეს მოჩანს იმ შენიშვნებითგან და მიმართვებითგან, რომელთაც ის ურთავდა ხან თავში ხან ბოლოში მის მიერ დაბეჭდილს წიგნებს. ერთი სიტყვით ის უნდა ყოფილიყო განვითარებული და შეგნებული სტამბის მოხელე ყოველნაირს მის დარგში. თ. ჟორდანიამ ამბობს, ვითომ ის ყოფილიყვეს მღვდელი,¹⁾ მაგრამ ამის თქმისათვის მას არავითარი საფუძველი არა აქვს. მიხეილ უნგროვლახელი რომ მღვდელი ყოფილიყო, ის თავის თავს უთუოდ სადმე მოიხსენიებდა ასეთად, ან სხვები მოიხსენიებდნენ, მაგრამ არ-

¹⁾ იხ. თ. ჟორდანიამ. მოკლე ისტ. გამოკვლევა, „ივერია“ 1885 წ. № 10, გვ. 104.

სად ის თავის თავს მღვდლად არ იხსენიებენ ასეთად.

არ ვიცი თუ ნამდვილად მისი გვარი უხვროვლახელს უწოდებს თავის თავს არა როგორც გვარს, არამედ თავის სადაურობის საცნობლად, რადგან მაშინ ვალახიას უნგროვალახიას უძახდნენ. ეს სახელი, რასაკვირველია იმას არ ნიშნავს, ვითომ ის ყოფილიყვეს უნგრელი ტომით, როგორც ეს კიკინაძეს ჰგონია.¹⁾ სტეფანეშვილი, სტეფანეს შვილი ან სტეფანეს ძე ჩვენ უნდა ისე გავიჯოთ, რომ მის მამას რქმევია სტეფანე. შესაძლებელია, ვალახიაში იმ დროს არც კი ყოფილიყვენ გვარები და ყველას არჩევდნენ მამის სახელით და სადაურობის ამნიშვნელი სიტყვებით ან რამე ზედმეტი სახელით, ისე როგორც ეს იყო რუსეთში. ჟორდანიას და ხახანაშვილს ჰგონებიათ, რომ სტეფანეშვილი (სტეფანეს შვილი ან სტეფანეს ძე) მის გვარის ქართულს ფორმას წარმოადგენენ და ამიტომ აღუდგინეს მას კიდევ „ნამდვილი“ გვარი დაბოლოების რუსულად გადაკეთებით. ისინი მას ეძახიან მიხეილ სტეფანოვს, თითქო რუსი ან რუსის ქვეშევრდომი ყოფილიყვეს. ჟორდანია სწერს: „მიხეილ სტეფანოვმა უქველად თან ჩამოიტანა უხსაკიროვის მასალა“. ²⁾ ხახანაშვილი სწერს: „Устройством типографии грузины обязаны мастеру из Валахии Михаилу Стефанову“. ³⁾ ამ უცხო ტომის კაცს, ისევე გაურუსულეს გვარი, როგორც თავიანთ ნაწერებში ურუსულებენ გვარს მეთვრამეტე და მეჩვიდმეტე საუკუნის და ხანდახან უფრო ძველი დროის ქართველებს ხსენებული მკვლევარები და ბევრნი სხვანი.

მიხეილ უნგროვლახელმა წიგნების ბეჭდვაზე იმუშავა სანის წლის გამავლობაში 1709—1711 წლებში. ამ ხანში გამოცემულს წიგნებზე ყველაზე აღნიშნულია: „კელითა მესტამბე მიხაილ სტეფანეშვილის (ხან სტეფანეს შვილის, ხანაც სტეფანეს ძის) უნგროვლახელისა“. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მიხეილ უნგროვლახელი ყოფილიყვეს ერთად ერთი მუშაკი სტამბისა. მას ჰყავდა მოწაფეები, რომლებიც ეხმარებოდნენ. პირველადვე დაბეჭდილს წიგნზე დართულს მიმართვაში მიხეილ უნგროვლახელი იხსენიებს თავის მოწაფეებს, როგორც თავის დამხმარებლებს:

„უკეთუ ცთომილი რაჟმე იხილოთ, სიტყვა ანუ ასო, ნუ გამქირდავთ, რაჟეთუ უცხო ვიყავ ქვეყანისა ამის და უსმენლო სიტყვა-

1) ზ. კიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1916 წ. გვ. 85.

2) იხ. „ივერია“ 1885 წ. № 10, გვ. 104.

3) იხ. А. Хаханов. Очерки по ист. гр. слов., в: III, გვ. 368.

თა თქვენთა და რონელნი ჩემნი ნოწაფენი იყენენ აგრეთვე გამოუცდელნი საქმისა ამის ჩემისა. ვითარცა მე ვიყავ ქართლისა უნახავი, ეგრეთვე ჩემნი ნოწაფენი სტამბისა“. უკანასკნელი ფრაზა ნიშნავს— როგორც მე ვიყავ ქართლის უნახავი, ისე ჩემი ნოწაფეები სტამბის უნახავები იქნენო. აქეთგან ჩანს, რომ მიხეილ უნგროვლახელის მოწაფეები უფროსად ქართველები და არა ვალახიელები, როგორც ამას უიქრობს¹⁾ თ. ყორდანი, რომელსაც თავის აზრის დასამტკიცებლად სწორად ხსენებული ფრაზა მოჰყავს, მართალია, ცოტა დამახინჯებული.¹⁾

1712 წლითგან უკვე აღარ იხსენიება წიგნებში მიხეილ უნგროვლახელი და მის ადგილს სხვა იქერს სტამბაში. რასაკვირველია, შესაძლებელია მომკვდარიყვეს, მაგრამ უფრო დასაჯერებლად მიგვაჩნია, რომ ის წასულიყვეს საქართველოთგან და რომ მის წასვლის მიზეზი ყოფილიყვეს უსიამოვნება მას და ვახტანგს შორის და ამ უკანასკნელის წყრომა. ამას გვაფიქრებინებს ის მოსაზრება, რომ მის სიკვდილი ან მშვიდობიანი წასვლა საქართველოთგან არ შეიძლება არ ყოფილიყო სადმე მოხსენებული.

ვახტანგის სტამბაში²⁾ წიგნების ბეჭდვა დაიწყო 1709 წელს და დაიბეჭდა შემდეგი წიგნები:

1709 წელს სამლოთო და სამლდელო სახარება. ტექსტის სიფართოე არის 24,8×14,6 სანტ. შეიცავს 6 აუნ.+302 ან.-2 აუნ. გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დართულია მახარებლების, ვახტანგის და სხვა წვრილი სურათები.

ამავე 1709 წ. სამლოთო და სამლდელო სამოციქულო. ტექსტის სიფართოეა 25,1×16 სანტ. შეიცავს 4 აუნ.+442 ან. გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 12 გვერდია. დართულია მოციქულების, ვახტანგის, სამეფო ლერბის და სხვა წვრილი სურათები. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

ამავე 1709 წ. დავითნი. ეს წიგნი არ გვინახავს, მაგრამ რადგანაც 1711 წ. დავითნი მოხსენებულია ხელმეორედ დაბეჭდილად, ამიტომ გვგონია პირველად 1709 წ. უნდა იყვეს დაბეჭდილი.

1710 წ. კონდაკი. ტექსტის სიფართოეა 18,5×13,1 სანტ. შეიცავს 8 აუნ.+210 ან.+2 აუნ. გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა

1) იხ. „ივერია“ 1885 წ. № 10. გვ. 104.

2) პლატონ იოსელიანის თქმით. სტამბა მოთავსებული იყო სამეფო სასახლის გვერდით ათს ოთახში (იხ. მისი Описание древностей города Тифлиса, стр. 247).

ხუცურია. აქა-იქ ნახმარია წვრილიც. მინაბეჭდებში მხედრულიც არის ნახმარი. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია სურათები ღვთისმეტყველებისა, ვახტანგისა, სამეფო ღერბისა და სხვები. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

ამავე 1710 წ. ლოცვანი. ტექსტის სიფართოა $11,9 \times 7$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ. + 292 (შეცდ. 291) ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია სამეფო ღერბის და სხვა სურათები.

ამავე 1710 წ. ქამნი. ტექსტის სიფართოა $11,8 \times 7$ სანტ. შეიცავს 8 აუნ. + 464 ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია ვახტანგის, სამეფო ღერბის, სამების და სხვა სურათები. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

1711 წ. დავითნი. მეორე გამოცემა. ტექსტის სიფართოა $16,5 \times 13$ სანტ. შეიცავს 248 + 37 გვ. შრიფტი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია ვახტანგის, დავით წინასწარმეტყველის და სამეფო ღერბის სურათი.

ამავე 1711 წ. სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა, შემოკლებით თქმული და გარიგებული გერმანე მღვდელ-მონაზონისაგან. ტექსტის სიფართოა $12,5 \times 8,2$ სანტ. შეიცავს 311 (შეცდ. 411) გვერდს. შრიფტი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია სამეფო ღერბის სურათი.

1712 წ. ვეფხისტყაოსანი. ტექსტის სიფართოა $26,5 \times 17$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ. + 351 ან. გვერდს. შრიფტი სხვილი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართული აქვს სურათი ვახტანგისა და სამეფო ღერბისა.

ამავე 1712 წ. დავითნი. მესამე გამოცემა. ტექსტის სიფართოა $11,1 \times 7$ სანტ. შეიცავს 415 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია ვახტანგის, დავით წინასწარმეტყველის და სამეფო ღერბის სურათები.

1713 წ. კურთხევანი, ახლად თარგმნილი ბერძნულისაგან ქართულად კპრიანე სამთავნელისა მიერ. ტექსტის სიფართოა $15,8 \times 10,1$ სანტ. შეიცავს 6 აუნ. + 627 ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დართულია ვახტანგის, სამეფო ღერბის და სამების სურათები.

1714, 1715 და 1716 წლებში შეჩერდა სტამბის მუშაობა, რადგან ამ წლებში სამეფო ტახტი ეკირა ვახტანგის ძმას იესეს, გამაჰმადიანებულს, ვახტანგი კი სპარსეთში იმყოფებოდა. წიგნების ბეჭდვა განახლდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც ქართლის ტახტი დაიკირა დროებით, ვახტანგის სპარსეთითგან დაბრუნებამდე, მისმა შვილმა ბაქარმა, და დაიბეჭდა:

1717 წ. ჟამნი. მეორე გამოცემა. ტექსტის სიფართოეა 11,8 × 7 სანტ. შეიცავს 8 აუნ. — 464 ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართული აქვს ვახტანგის, სამეფო ღერბის და სხვა სურათები. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

ამავე 1717 წ. ლოცვანი. მეორე გამოცემა. ტექსტის სიფართოეა 11,8 × 7 სანტ. შეიცავს 4 აუნ. + 292 (შეცდ. 291) ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია სამეფო ღერბის და იესო ქრისტეს სურათი.

1719 წ. წესი ეკლესიის კურთხევისა. ტექსტის სიფართოეა 18,5 × 13 სანტ. შეიცავს 79 გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულს აქვს 8 გვერდი. დართულია სამების სურათი. ბეჭდვა გათავებულია 1720 წლის დასაწყისში.

1720 წ. პარაკლიტონი. ტექსტის სიფართოეა 26,7 × 17 სანტ. შეიცავს 4 აუნ. — 456 (შეცდ. 453) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულს აქვს 8 გვერდი. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დართულია ვახტანგის და სამეფო ღერბის სურათი.

1721 წ. ქმნულების ცოდნა, სპარსულისაგან ქართულად თარგმნილი მეფეთ მეფის ვახტანგისაგან. ტექსტის სიფართოეა 17,5 × 11 სანტ. შეიცავს 4 აუნ. — 148 ან. გვ. შრიფტი მხედრულია, მხოლოდ თავწარწერა და სათაურები ხუცურია. ანუსხულია რვეულობით თავითგანვე და გვერდობით მესამე ფურცლითგან ქართული ასოებით. რვეულში არის 8 გვერდი. დართულია სამეფო ღერბი.¹⁾

1722 წ. ჟამნი. ტექსტის სიფართოეა 12,8 × 7,3. შრიფტი სხვილი მხედრულია, მხოლოდ ალაგ-ალაგ წვრილია. შეიცავს 336

¹⁾ ქმნულების ცოდნის ტექსტში დატოვებულია 21 თავისუფალი ადგილი სხვა და სხვა ნახაზებისათვის. ეს ადგილები ზოგიერთ ცალში შეესებულება ხელით ნაზაზი ნაკეთებით.

გვერდს. ანუსხულია რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია სამეფო ლერბი ერთს ლომზე დაყრდნობილი. შემკულია სურათებით.

ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილი სხვა რომელიმე წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. არის მხოლოდ ერთი სანდო ცნობა ბაქარისა, აღნიშნული მოსკოვში 1743 წ. დაბეჭდილის დაბადების წინასიტყვაობაში, რომ ვახტანგს დაუბეჭდია მცირე საწინასწარმეტყველონი.¹⁾ თ. ჟორდანიას ემოწმება ამას და ამბობს, მე თვითონ მინახავს საწინასწარმეტყველო, კვიპრიანე სამთავნელის გასწორებულიო.²⁾ ამას გარდა თ. ჟორდანიას იმასაც ამბობს, ვითომ ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილიყვნენ დაბადების ზოგიერთი სხვა ნაწილებიც, მაგალ., ხუთი წიგნი მოსესი, მსაჯულთა და რუთისა.³⁾

ზ. კიკინაძე და გ. შანშივეი მოიხსენებენ კიდევ რავედენსამე წიგნს, როგორც ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილებს, პირველის თქმით ეს წიგნები არიან: დაუჯდომელი (1709 წ.), ზადიკი (1709 წ.), სახარება (1710 წ.), ლოცვის წიგნი ანბანით (1712 წ.), ვახტანგ მეფის სამართლის ზოგიერთი მუხლები (1712 წ.), მეორის თქმით—პედაგოგია, შედგენილი მიხეილ სტეფანოვიჩის მიერ (1711 წ.), ანბანი (1712 წ.), ყრმათა უბნობა, ქნილი დომენტი კათოლიკოზისა (1722 წ.).

ზ. კიკინაძის ცნობა დაუჯდომელის დაბეჭდვის შესახებ 1709 წ. დასტურდება თ. ჟორდანიას მიერ, რომელიც ამბობს, რომ მას უნახავს დაუჯდომელი,⁴⁾ დაბეჭდილი ქაიხოსროს მეფობაში (1709—1712 წ.). მისავე თქმას, რომ 1712 წ. დაბეჭდილა ლოცვის წიგნი ანბანით, ეთანხმება გ. შანშივეის მოწმობა იმავე წელს ანბანის დაბეჭდვის შესახებ. ამიტომ ეს ორი წიგნი—დაუჯდომელი და ლოცვანი ანბანითურთ უნდა ვცნოთ ნამდვილად აღნიშნულ წლებში დაბეჭდილებად. ხოლო რაც შეეხება გ. შანშივეისგან მოხსენებულს დანარჩენს ორს წიგნს, უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული წიგნები არიან ნაყოფნი არა-სვინდიესიერად მუშაობისა კატალოგის შედგენის დროს. პედაგოგია, შედგენილი მიხეილ სტეფანოვიჩის მიერ, არის გერმანე მღვდელ-მონაზო-

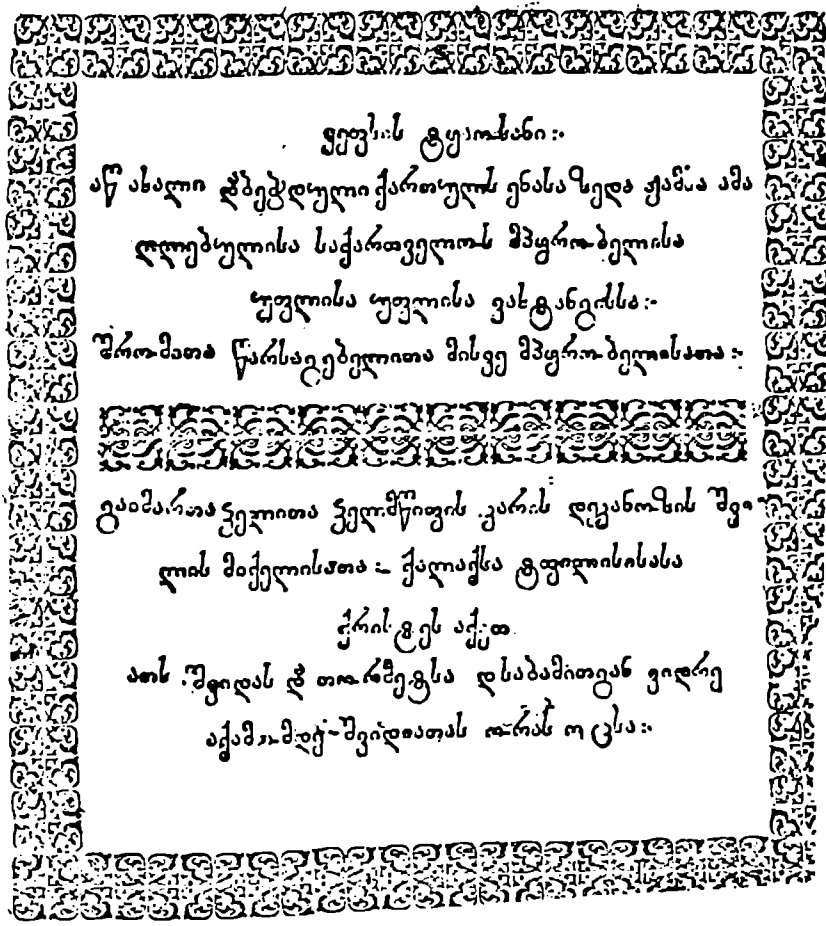
1) ტფილისში დაბეჭდილი საწინასწარმეტყველო მოხსენებულია აგრეთვე მოსკოვში 1741 წ. დაბეჭდილის მარხვის ბოლოსიტყვაობაში.

2) იხ. „ივერია“ 1885 წ. № 10. მოკლე ისტორიული გამოკვლევა, გვ. 109.

3) იხ. „ივერია“ 1884 წ. № 2. მთავარ-ეპისკოპოსი იოსებ სამეხელი, გვ. 48.

4) პლ. იოსელიანის თქმით, 1710 წ. ყოფილა დაბეჭდილი დაუჯდომელი. შესაძლებელია, რომ თ. ჟორდანიას სწორედ ამ წელს დაბეჭდილი დაუჯდომელი ენახოს (П. Иоселиани. Опис. древн. гор. Тифлиса, стр. 181).

ნის მიერ შედგენილი და 1711 წ. დაბეჭდილი წიგნი სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა. მესტამზე მიხეილ სტეფანეს ძე უნგროვლახელი, რომელიც მოხსენებულია ამ

წიგნის ტყაოსანი:

აწ ახალი ჭბეჭდული ქართულის ენასა წყდა ქაშა ამა
 დღებულისა საქართველოს მწყობრებისა
 უფლისა უფლისა ვახტანგისა:
 შრომითა წარსაგებელითა მისვე მწყობრებისათა:

გამართა ველოთა ველმწიფის კარის დეკანოზის შე-
 ლის მიქელისათა - ქალაქსა ტფილისისასა
 ჭრის ტყის აქეთ
 ათს შეიღას ჭ თორმეტსა დსაბამითან ვიღრე
 აქამამდე შეიღათას ღრას ოცსა:

ვეფხისტყაოსანი. ტფილისი, 1712 წ. თავწარწერა.
 დაბატარაებულია 1/4-ით.

წიგნის თავწარწერაში, შანშიევს ავტორად მოხსენებია, ხოლო წიგნის სახელი რუსულად სიმოკლისათვის პედაგოგიად გადაუთარგმნია, შემდეგ თავის რუსულად შედგენილის მაჩვენებელის ქართულად თარგმნის დროს ქართული წიგნის სახელი რუსულის, მის-

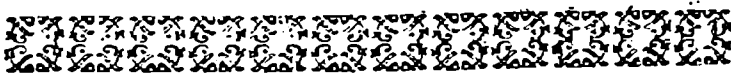
განვე შეთხზულის, სახელის მიხედვით გადმოულია. მეორე წიგნი—
 ყონათა უბნობა, ქნილი დომენტი კათოლიკოზისა, არის იმავე
 კათოლიკოზის 1719 წ. გამოცემული წესი ეკლესიის კურთ-
 ხევისა. შანშიევს თვალი მოუკრავს ამ წიგნის პირველ გვერდზე
 დაბეჭდილის პირველი სტრიქონებისთვის, სადაც სწერია: „დომენტი...
 კათოლიკოზი მცხეთის... გასწავებ ყოველთა შვილთა ეკლესიისა ჩემი-
 სათა...“ და გადაუწყვეტია ამ წიგნის სახელი Детские рассказы იყვე-
 სო და ასეც შეუტანია მაჩვენებელში, თან დაბეჭდვის წლად
 რატომღაც 1722 აღნიშნია 1719-ის ნაცვლად. მაჩვენებლის ქართუ-
 ლად თარგმნის დროს Детские рассказы ყრმათა უბნობად უთა-
 რგმნიათ.

ვახტანგ მეფეს, როგორც ვიცით, ცუდად წაუვიდა საქმე. 1723
 წ. ოსმალები შემოესივნენ ქართლს და დაიპირეს ტფილისი. ვახტან-
 გი იძულებული იყო ჯერ გადახიზნულიყო იმერეთს, შემდეგ 1724 წ.
 წასულიყო რუსეთს რუსხელმწიფისთვის დახმარების სათხოვნელად.
 ქართლში ჩამოვარდა დიდი არევ-დარევა. რამდენიმე ხნის შემდეგ
 სპარსელებმა ოსმალები განდევნეს ტფილისითგან და თითონ გაბა-
 ტონდნენ ქართლში. წიგნების ბეჭდვისათვის აღარაფერ ზრუნავდა.
 ამით უნდა აიხსნას ის მოვლენა, რომ ჩვენ არ შეგვხვდრია არსად
 1723-1748 წლებში დაბეჭდილი წიგნები. ვახტანგის სტამბა ამ ხნის
 განმავლობაში წახდა, დაიქსაქსა და დაიკარგა ზოგიერთი მისი ნა-
 წილები, ასე რომ, როდესაც 1744 წ. ქართლში და კახეთში გამეფ-
 დნენ თეიმურაზი და მისი შვილი ერეკლე, წიგნების ბეჭდვის დიდად
 თანამგრძობნი, უცებ ვერ მოხერხდა სტამბის განახლება და მხო-
 ლოდ 1749 წ. შეიქნა შესაძლებელი სტამბის ამუშავება უკავრესად
 ერეკლე მეფის მეცადინეობით.

გ. შანშიევს მაინც აქვს აღნიშნული თავის მაჩვენებელში
 რავდენიმე წიგნი, რომელნიც ვითომ დაბეჭდილნი ყოფილან ამ ხნის
 განმავლობაში, სახელდობრ: 1. დაუჯდომელი, დაბეჭდილი ბე-
 სარიონ კათოლიკოზის მმართველობით (1730 წ.); 2. ხუცურ-მხე-
 დრული ანბანი, მესამედ დაბეჭდილი და ხელახლავ განმართულ-
 გაწყობილი იოსებ ეპისკოპოზისაგან (1736 წ.); 3. ქადაგებანი
 ზოგიერთ უწარჩინებულ(ეს)თ ქართველთ, მქადაგე-
 ბელთა, დაბეჭდილი მეფის თეიმურაზის საფასით (1740 წ.); 4.
 აიათი, დაბეჭდილი საქართველოს სამეფოს ფულით (1741 წ.); 5.
 სპარსულიისაგან თარგმნილი გეოგრაფიული თხზუ-
 ლება ვახტანგ მეფისა (1741 წ.); 6. ანბანი ლოცვე-
 ბით და სხვა საეკლესიო კითხვა-მიგებით გამოცემუ-

639.

წესდევნეს ეწმინდურებს : გვაშრავლენეს ცრემლთა ღირსა	ნ	ი:	ნიღ
ჟოცენს ზეცუხსლდეს : მათ ორთავე მათნი წვა	ნ	ი:	
გაიყარნეს გაუყრდენი : შიდა თუცნი ზეცითა შმა	ნ	ი:	
ღ: თრიღონ ღადღა ყმა წაყიდა : შეშედეველთა შვედოქროს ტან	ნ	ი:	

წასდგონ ავთანდილისაგან თრიღონი ღამის ტანღარევენი. სსამგზად:

ყმა მიშეაღო მიუბნობს : შუტავსი შთვარსა სრული	ს	პ:	ნიჟ
აქს თინათინის გონება : მისღ სარხენღაღ გული	ს	ა:	
ბტყუს შტმრდი სიცარუვე : ვაი საწუთროსა კრული	ს	ა:	
ღ: შენ გაქუს წამაღი ჩემისა : მაშროლობელი წყლოული	ს	ა:	
რახიცქე გულისა ნიადგ : შწავს გმართა სამსაღობი	ს	ბ:	ნივ
რად გული კლდისა ტინისა : შეშენია სამსაღობი	ს	ა:	
ბრ შეუბლია ღასვარსა : დარენა სამსაღობი	ს	ა:	
ღ: შენსა მჩემი სოთღისა : ასრე ეამსაღობი	ს	ა:	
ავთანდილ მარტო სლოვის პირსა : მივა ოთხითა შნი	თ	ა:	ნიზ
წამალსა ტარიღლისა : ეებს ყოვლისა ღონი	თ	ა:	
ღვისით ღლაშით მტირაღი : იღვრების ცრემლთა თონთ	თ	ა:	
ღ: ჩიღად ურს ფოვლი ქვეყანა : მისვე ჩლისა წონი	თ	ბ:	
საღაჯანას ეუბნის : შგავერი ზღვის პირსა რებული	ზ	ი:	ნიშ
ქეითის მის მზისა ამბავი : ღღენი ვღნა გასეპული	ზ	ი:	
ქელსა ტარღადტეს აქლოენი : აუნდეს ღარ კიდებული	ზ	ი:	
ღ: შქარაენენი ზღვის პირსა : დარით ღღეს შეჭირვეული	ი:		

მუნ

ლი ტრიფილე არხიმანდრიტის მიერ (1741 წ.); 7. ქადაგებანი ანტონ კათოლიკოზისა (1742 წ.); 8. საეკლესიო წესები, დაბეჭდილნი ოსურსა და ქართულსა ენაზედ სამეთვო ხარჯით (1750 წელს).

აქ დასახელებულ წიგნთაგან აიათი არის ის წიგნი, რომელიც იწოდება ქმნულების ცოდნად და დაიბეჭდა ვახტანგის დროს 1721 წ. მეორე წიგნი—სპარსულისაგან თარგმნილი გეოგრაფიული თხზულება ვახტანგ მეფისა იგივე ქმნულების ცოდნაა. მესამე წიგნი—ანბანი ლოცვებით და სხვა საეკლესიო კითხვა-მიგებით, გამოცემული ტრიფილე არხიმანდრიტის მიერ, შეუძლებელია დაბეჭდილი იყოს 1741 წ., რადგან ტრიფილე 1783 წ. ჯერ კიდევ არ იყო არქიმანდრიტად. ან წელს რგი იხსენიება მხოლოდ ილუმენად. მეოთხე წიგნი—ქადაგებანი ანტონ კათოლიკოზისა დაბეჭდილია 1751 წ. და არა 1742 წ. მეხუთე წიგნი—ხუცურ-მხედრული ანბანი იოსებ ეპისკოპოზისა გვეგონია უნდა იყოს იოსებ სამებელის ანბანი და დაბეჭდილი იყოს მოსკოვში. საეკვოდ მიგვაჩნია, რომ ამ დროს იყვნენ დაბეჭდილნი ქადაგებანი ზოგიერთ უწარჩინებულესთ ქართველთ მქადაგებელთა და საეკლესიო წესები ოსურს და ქართულს ენაზე. რაიცა შეეხება დაუჯდომელს შეუძლებლად არ მიგვაჩნია მისი დაბეჭდვა, რადგან ამისთვის საჭირო არ იქნებოდა არც ბევრი ასია და არც კარგი დაზვა.

ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილს წიგნებს აქვსთ ჩვეულებრივ ვრცელი თავწარწერა, რომელშიც წიგნის სახელის შემდეგ მოხსენიებულია რომელი გამოცემაა, რომელი მეფის დროს და ვის წარსაგებელით არის დაბეჭდილი, ვისი გამართულია და რომელი მესტამბის ნაწროშია, სად და როდის არის წიგნი დაბეჭდილი. დაბეჭდვის წელიწადი ქრისტიანულის აღრიცხვით არის აღნიშნული, მაგრამ ხშირად ქრისტიანულთან ერთად ბიბლიური და ქართული ქორონიკონი აღრიცხვითაც არის ხოლმე. მაგალ., 1709 წ. დაბეჭდილს სახარებას ასეთი თავწარწერა აქვს:

„სამლოთა და სამღდელო სახარება. აწ ახალი და პირველი დაბეჭდილი ქართულს ენაზედა. ეამსა ამაღლებულისა და სახელოვანის საქართველოს მეფისა, უფლისა გიორგისა იესიან დავითიან სოლომონიანისსა. შრომითა ფრიადითა და წარგებითა საფასეთათა მართლმადიდებლისა და განათლებულისა საქართველოს განმგებელისა ბატონიშვილისა თვით უფლისა ვახტანგ ლევანის ძისათა. გაიმართა წმიდაჲ ესე კელითა ნიკოლოზ მღდელ-მონაზონისა ორბელისშვილი-

სვამს ერადი მათგანივე არს : ჳ საქართველო მრავალ
 უმის შტურთაგან შორებულ იყო ჳ არღარა და
 შთომიღო იყო ქართულსა ენასა ჳედ სწავლა ესე
 თუილასოფთა : ჳ სსვათა უნისა კაცნი ქართველთა
 ეკიცხოღენ : ჳ აწ შე შეუფშან შეუფეთამან ვახტანგეს
 სპარსული აიათი რა შელარს ქმნულეების ცოდნ
 ის წიგნი : ჳიფი თაღთა მასაღთა ჳ სსვა ოქმების წი
 გნებო ვთარემნე : შიღსა აბდურისა თანგრისულის
 წიგნის კითხვითა ჳ თანა შეწეფნითა : ჳ სტროღთა
 ბიც ქართულად გამვიღე : ნუ ლუკუე ისწავონ და
 წადიერ იყვენენ თუილასოფოსო ბისად : ჳ ინებონ
 ჳ შეასრულონ ქართულისა ენათა თუილათოსობა
 ჳ გამიღონ : ჳ იფთავისაც შენდობის შქენე ვარ
 რამეთუ საქმეთაგან საცნაურარს ვითარმედ მრავა
 ჳნი ჳიღნი მინასვან ამა წიგნთაზე ჳ : ჳ არცა თუ
 შეუობისა მსასურება ჳ მიკლიეს :

სათა. კელითა მესტამბე მიხაილ სტეფანეშვილისა უნგროვლახელისა ქალაქსა ტფილისისასა. ქორონიკონსა ქრისტეს აქეთ ათასშვიდას და ცხრასა“.

ხშირად წიგნს დართული აქვს შენიშვნა თვით ვახტანგისა იმის მაუწყებელი, რომ მოიყვანა მესტამბე ვლახეთით და გააკეთა სტანბა. ხანდახან ეს მესტამბე, მიხაილ უნგროვლახელი, თითონაც ურთავს წიგნს მიმართვას. მაგალ., 1710 წ. დაბეჭდილს კონდაკის დართული აქვს მისი მიმართვა სამღვდელო პირთადმი სათაურით Prooimion (შესავალი), რომელშიაც სხვათა შორის სწერია: „გვედრები ყოველთავე, რა ეამს სწირევდეთ და იმსახურებდეთ წიგნითა ამით უსისხლოთა მსხვერპლთა ზედა, კსენებასა ჰყოფდეთ და ილოცვიდეთ სიმართლისა და ცხოვრებისათვის ამის საფასეთა წარმგებელისათვის და გამმართველისა და დამბეჭდველისათვის და უკეთუ იხილოთ რამე სიმრუდე და ნაკულღევანება სიტყვათა ანუ ასოთა, სიმშვიდით გამართევდით და ჩვენთვის ძვირს ნუ ზრახავთ, რამეთუ ვითარცა ვერვის ძალუც ცისა ხილვად უკეთუ კნინოდენცა არ იპოვბოდეს ღრუბელი, ეგრეთვე ვერ ძალუც კაცობრივსა კელსა საქმედ თვინიერ ცდომილებისა რასამე და ცოცხლებითამც ხართ. თქვენი სულიერი შვილი მესტამბე მიხაილ სტეფანეშვილი უნგროვლახელი“.

წიგნის გამმართველი, შემდგენელი თუ მთარგმნელი ხშირად ურთავდა თავის შრომის შესახებ უწყებას. მაგალ., 1709 წ. დაბეჭდილს სახარებას აქვს დართული შემდეგი უწყება:

„ოდეს განაგებდა საქართველოს ძმისწული კეთილმორწმუნის მეფის არჩილისა და სახელოვანის მეფის გიორგისა და ძე ლევანისა ღვთის მოყვარე განათლებული ვახტანგ, იგულსმოდგინა და მოილო სტამბა ვლახეთით, რომელ აროდეს ყოფილიყო საქართველოში და კელით წერაში ჩვენი საღმთონი წერილნი გარყენილიყო და მე დედის ძმისწულსა ამა მეფეთასა და მოსამართლეთ უხუცესის ორბელის ძეს ცოდვილს მღვდელ-მონაზონს ნიკოლაოზს მიბრძანა წიგნების გასწორება და ვერ ურჩ ვეკმენ და ეს წმიდა სახარება დიდის ქირითა ბერძენთა და ბეჭდის სახარებათა შემოწმებითა სიტყვა და ასო მეტნაკლები გაემართე და ეს საძიებელი არც ერთს ენაში არ იყო, სიადვილისა და ადრე პოვნისათვის, ახლა მე გავაკეთე“.

ვახტანგი თავის მიერ გადათარგმნილს წიგნს ქმნულე ბი ს კ ო დ ნ ა ს ურთავს უწყებას, რომელშიც სხვათა შორის ამბობს:

„საქართველო მრავალგზის მოოკრებულ იყო და არღარა დაშთომილ იყო ქართულსა ენასა ზედა სწავლა ესე ფილასოფთა და სხვა-

თა ენისა კაცნი ქართველთა ეკიცხოდენ. და აწ მე მეფემან მეფეთამან ვახტანგ ეს სპარსული ა ი ა თ ი, რომელ არს ქმნულების ცოდნის წიგნი—ზიჯი თალა მასალა და სხვა ოქმების წიგნები ვითარგმნე მირზა აბდურჩიზა თავრიზელის წიგნის კითხვითა და თანა შეწვევითა და სტროლაბიც ქართულად გამოვიღე, ნუ უკუე ისწავონ და წადიერ იყვნენ ფილოსოფოსობისად და ინებონ და შეასრულონ ქართულისა ენითა ფილასოფოსობა და გამოიღონ და ჩემთვისაც შენდობის მოქენე ვარ, რამეთუ საქმეთაგან საცნაურარს ვითარმედ მრავალნი ქირნი მინახავან ამა წიგნთა ზედა და არცა თუ მეფობისა მსახურება დამიკლიეს“.

ხშირად მესტამბე და საზოგადოდ სტამბის მუშაკები ურთავენ წიგნს ბიადიშს შეცდომებისათვის შენდობის თხოვნით, როგორც, მაგალითად, მიხეილ უნგროელახელი მიმართავს მკითხველთ: -გვევლდრები თქვენ ყოველთა, დიდთა და მცირეთა, უკეთუ ცთომილი რა-ამე იხილოთ, სიტყვა ანუ ასო, ნუ გამქირდავთ“.

ზოგიერთს წიგნში, მაგალ., 1712 წ. დაბეჭდილს ვეფხისტყაოსანში, ლერბის სურათის შემდეგ მოთავსებულია გრძელი ლექსი, რომელშიც ახსნილია ლერბის შემადგენელი საგნების მნიშვნელობა. ამ ლექსის უკანასკნელი ოთხი სტრიქონი ასეთია:

„სტამბას ბეჭდედენ ფრანგნი და რუსნი და მერე ვლახელნი,
 „აქ არსად იყო აროდეს, ვერ ვპოვეთ მისნი მნახველნი,
 „გიორგის მეფობაშიგან ვახტანგ აკვირვა მსახველნი,
 „და ეს ბეჭდა ხოსრო მეფის ზე, გაცუდდენ ყოვლნი მჩმახველნი.

ამას გარდა წიგნებზე დართულია სხვადასხვა ლექსები, რომლებშიც გამოთქმულია სტამბის მუშაკთა სიხარულის გრძობა, წიგნის დაბეჭდვით გამოწვეული. (მაგალ., 1710 წ. დაბეჭდილს კონდაკში მოთავსებულია ლექსი:

„ვითარც უცხონი იხარებენ ხილვასა ზედა თვისთა სამკვი-
 დრებელთასა
 და ზღვათა შინა მავალნი ხილვასა ზედა ნავთსაყუდელთასა,
 ეგრეცა მესტამბენი იხარებენ განსრულებასა ზედა წიგნთასა.

1711 წ. დაბეჭდილს დავითნში მოთავსებულია ლექსი:

ნავთსაყუდელსა მენავე, რა მივლენ, განისვენებენ,
 მოყვასთა თვისთა ნახვა სწადს, მათ ისვენებენ,
 ქირთ მყოფნი ლხინსა შესრულნი მას აღარ მოისვენებენ,
 რა ბეჭდვა მბეჭდავს უსრულდეს, თავსა არ შეიჩვენებენ.

არა მარტო ქართულად გამოთქმული ლექსებია მოთავსებული ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილი წიგნების თავსა თუ ბოლოში. მიხეილ უნგროვლახელს თავის სამშობლო რუმანულს და ბერძნულს ენაზედ გამოთქმული ლექსებიც კი მოუთავსებია, რუმანული სიტყვები ქართული ასოებით დაბეჭდილები, ბერძნული სიტყვები კი ბერძნული ასოებით, რომლებიც, ცხადია, მისივე გაკეთებულები იქნებოდნენ.

აი 1710 წ. დაბეჭდილი კონდაკის ბოლოში მოთავსებული რუმანული ლექსი, რომელშიც გამოთქმულია იგივე სიხარულის გრძობა, რომელსაც სტამბის მუშაკები განიცდიდნენ წიგნის ბეჭდვის გათავებისაგან:

პრეკუმ ჩეი სტრეინი დორესკ მოშია სეშეაზე
კინდსინტ ინტრალტე ცარე დენუპოტ სეშეაზე
ში კაჩეი ჩეს პრე მარე ბატუწ დე ფურთუნა
ში როაგა პრე დუმნეზეუ დე ლინიშტე ბუნა
აშა ში ტიპოგრაფი და კერციე სფერში რე
ლაუდა ნენჩეტატა დაუ ში მულცემი რე.

მოვიყვანთ ორ სტრიქონიანს ბერძნულს ლექსსაც 1710 წ. კონდაკითგანვე:

თეოვ დიდონტოს ოვდენ იქვეი ფთონოს
კაი მც დიდონტოს ოვდენ იქვეი კოპოს.

ასეთის ლექსების მოთავსება წიგნების თავსა და ბოლოში უწინდელს დროში ჩვეულებრივი იყო, რადგან სტამბის მუშაკები დიდის მოწიწებით და სიყვარულით ეკიდებოდნენ თავიანთ საქმეს და გულწრფელად ხარობდნენ თავიანთ შრომის კარგად და წარმატებით გათავებით. მიხეილ უნგროვლახელმა ასეთი ლექსების ისე როგორც მკითხველთადმი მიმართვების წიგნებზე დართვა ჩვეულებად შემოიღო საქართველოში. ქართველი სტამბის მუშაკები თითონაც სთხზავდნენ მსგავსს ლექსებს და მიმართვებს.

1712 წ. დაბეჭდილს ვეფხისტყაოსანში (გვ. ს 3 ვ) მოთავსებულია ლექსი:

აწ დაიბეჭდა სტამბაში პირველ ნაწერი ხელისა,
უგბილთა ფრიად სასწავლო, გონიერთ გულთა თმენისა,
მეფის ვახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილმქნელისა,
და ნაღვაწი მისის მლოცველის მესტამბე მიქაელისა.
დაესრულა ესე წიგნი ქორონიკონს უნსა სმულსა,
ყველაკასა უხაროდა—რიტორსა და კმა-უსულსა.
სამღვთოა და საეროცა, ვისაცა აქვს სმენა გულსა,
უსწავლელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა.

1721 წ. გამოცემულს წიგნში (ქმნულების ცოდნაში) მოთავსებულია ლექსი:

მენავე ღელვაგვემული განეროს ზღვისა წყრომასა,
გალატონი და ხურონი, რა მორჩნენ თვისსა შრომასა,
მათ სიხარულსა ვინ დასთვლის ანუ შევებისა ზომასა,
და მესტამბე მათგან უაღრეს იქს სიხარულის ნდომასა.

1717 წ. დაბეჭდილს ქაშინში მესტამბე გიორგი მხატვარი ათავსებს თავის მიერ ხელმოწერილს მკითხველთადმი მიმართვას, რომელიც არის მიხეილ უნგროვლახელის მიერ შეთხზული და 1710 წ. დაბეჭდილს ქაშინში მოთავსებული. ამ მიმართვაში შეუცვლელად დატოვებულია ფრაზები: „ახლად დაგვიბეჭდავს თქვენ ქართველთა ენასა ზედა“ და „იღვაწა შესამკობელად სამკვიდრებელისა და ნათესავისა თქვენისა“, რომელნიც, თუ შეეფერებოდნენ მიხეილ უნგროვლახელს, როგორც უცხოელს, არა-ქართველს, სრულებით არ შეეფერებოდნენ გიორგი მხატვარს, როგორც საქართველოს მკვიდრს, ქართველს.

სამეფო ღერბის და ვახტანგის სურათის გარდა ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილს წიგნებს ხშირად აქვსთ დართული ტექსტში სხვადასხვა სურათები და სამკობელები. სამკობელადვე იხმარებიან ხშირად ოთხკუთხში მოთავსებული დიდი ასომთავრულები ყვავილებით ან ცხოველთა და ადამიანთა სურათებით მოხატულს ადგილზე.

ვახტანგის სტამბაში დაბეჭდილ წიგნებზე დართულს შენიშვნებსა და მიმართვებში მოხსენებულნი არიან ბეჭდვის ორნაირი მუშაკები: გამმართველები და მესტამბეები. გამმართველი ანუ გამსწორებელი ასრულებდა კორექტორის და ხან რედაქტორის საქმეს, მესტამბე კი ყოველნაირს წიგნის ბეჭდვისთვის საჭირო ტენიკურს მუშაობდა. გამმართველებად სხვადასხვა წლებში ჩანან შემდეგი პირები: 1. ნიკოლოზ ორბელი შვილი, ჯერ მღვდელ-მონაზონი, შემდეგ მროველ ეპისკოპოზი (1709, 1710, 1720, 1721 და 1722 წ.), 2. გერმანე მღვდელ-მონაზონი (1710 და 1711 წ.), 3. გაბრიელ, სიონის დეკანოზის შვილი (1711 წ.), 4. მიქელ, კარის დეკანოზის შვილი (1712 წ.), 5. კვიპრიანე, სამთავნელ ეპისკოპოზი (1713 და 1719 წ.), 6. გარსევან-ყოფილი მღვდელი გაბრიელი (1717 წ.). მესტამბეებად ჩანან შემდეგი პირები: 1. მიხაილ სტეფანეს შვილი უნგროვლახელი (1709, 1710 და 1711 წ.), 2. მიქელ, კარის დეკანოზის შვილი (1712 და 1713 წ.), 3. გარსევან-ყოფილი მღვდელი გაბრიელი (1717, 1719 და

1722 წ.), 4. გიორგი მხატვარი (1717 და 1720 წ.), 5. ნიკოლოზ ორბელი შვილი, პროველ ეპისკოპოზი (1721 წ.).

როგორც ამ სიითგან ჩანს, ხშირად გამმართველი მესტამბის საქმესაც ასრულებდა, ხოლო მესტამბე გამმართველის საქმესაც.

როგორც ვსთქვით, ვახტანგის შემდეგ ტფილისის სტამბის მოქმედება შეჩერებული იყო თეიმურაზისა და ერეკლეს გამეფებამდე ქართლსა და კახეთში. სტამბა ისე დაზიანებული იყო, რომ მისი ამუშავება გაუახლებლად შეუძლებელი იყო. სტამბის გაახლება თავს იდვა ერეკლემ და კიდევაც გაახლა. გაახლებულმა სტამბამ მოქმედება დაიწყო მხოლოდ 1749 წ. რადგან ერეკლე იყო უმთავრესად სტამბისთვის მზრუნავი და მის მეცადინეობით გაახლდა, ამიტომ ამ სტამბას მე ვუწოდებ ერეკლეს სტამბას.

ერეკლეს სტამბაში დაიბეჭდა შემდეგი წიგნები:

1749 წ. ლოცვანი. ტექსტის სიფართოა 11,1×6 სანტ. არა ჩანს რავდენს გვერდს შეიცავს, რადგან ამ წიგნისა შენახულია ერთად ერთი ფურცელი¹⁾. მართალია, ეს ფურცელი უკანასკნელია და გვერდების ამნუსხავი ნიშნის მიხედვით შეგვეძლო გაგვეგოთ თუ რამდენს გვერდს შეიცავდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ ნიშნის ადგილი მოკრილია. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. თვით ეს ერთი ფურცელიც ვერ არის კარგად დაცული, ზემო ნაწილი დახეულია და ალაგ-ალაგ ქალაღი ამოგლეჯილია. ერთს მხარეზე, რომელზედაც დაბეჭდილია ლოცვნის უკანასკნელი სტრიქონები, ბოლოში დაბეჭდილია: „დასრულდა სადიდებელად ღვთისა ქალაქსა ტფილისსა ქრისტეს აქეთ ჩღმთ. მეორე გვერდზე იკითხება მხოლოდ შემდეგი: „...ენო, ცთომილებისა რაჲსამე მხილველნო, გვედრებით შეგვინდევით ღვთისათვის, შემდგომთათვის უეჭუალ იყვენით უმჯობესობასა ნებითა ღვთისათა და ლოცვითა თქუსნითა. მცირე ამათ მუშაკთაგანი მოსამსახურე სტამბისა ამის მეცა უღირსი შენდობას ვითხოვ მხატვარნი იოანე“.

1751 წ. კონდაკი ანუ წიგნი საღვთოსა მსახურებისა. ტექსტის სიფართოა 16,5×11 სანტ. შეიცავს 2 აუნ.+216 ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ამნუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია.

¹⁾ ეს ფურცელი ჩვენ ვნახეთ ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში 1722 წ. გამოცემულის წამნის ყდაზე ქვემოთგან დაკრული. ეს ვაცნობთ მუზეუმის გამგეს, რომელმაც აღნიშნული ფურცელი სიფრთხილით მოაშორა ყდის ფიცარს და გადასდო ცალკე ნომრის ქვეშ დავთარში შესატანად.

ნახარია შავი და წითელი საღებავი. დართული აქვს სამეფო ღერბის და სხვა სურათები.

ამავე 1751 წ. სახარება. ჩვენ ეს წიგნი არ გვინახავს, მაგრამ ალექსანდრე ცაგარელს აქვს აღნიშნული სტუდენტთა ბიბლიოთეკის სიაში (იხ. მისი Свед. о памяти. груз. инсьм. в. I, стр. 33).

ამავე 1751 წ. ქადაგება ღვთისმეტყველება ანტონ კათოლიკოზისა. ტექსტის სიფართოა 12×7 სანტ. შეიცავს 32 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია.

1763 წ. ლოცვანი. ტექსტის სიფართოა $12 \times 6,1$ სანტ. რადგან ჩვენ ხელთ მყოფი ცალი ნაკლულოვანია, ამიტომ არ ვიცით წიგნი რავედნს გვერდს შეიცავს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია, ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით.

ამავე 1763 წ. ფსალმუნი ანუ დავითნი. ტექსტის სიფართოა $12 \times 6,5$ სანტ. რადგან ჩვენ ხელთ მყოფი ცალი ნაკლულოვანია, ამიტომ არ ჩანს რავედნს გვერდს შეიცავს. არის მხოლოდ 33—430 გვ. და აუნუსხავი ბოლო ფურცელი. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით.

1764 წ. კურთხევანი. ტექსტის სიფართოა 16×10 სანტ. შეიცავს 4 აუნ.+590 ან.+2 აუნ. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია, ალაგ-ალაგ წვრილი. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულს აქვს 8 გვერდი. დართულია სამეფო ღერბი და სამების სურათი.

ამ წიგნს ბოლოში აქვს დართული ცნობა, რომ ერეკლესაგან განახლებულს სტამბაში დაბეჭდილა პირველად ფსალმუნი, მეორედ კონდაკი, მესამედ კიდევ ფსალმუნი და აგრეთვე „მცირედნი წიგნნი რომელნიმე სახმრად ეკლესიისა“. აქეთგან ჩანს, რომ ზემოდ ანუსხული წიგნების გარდა დაბეჭდილა კიდევ ფსალმუნი ანუ დავითნი კონდაკის წინ, ე. ი. 1750 წ., კონდაკის შემდეგ და შეიძლება წინადაც „მცირედნი წიგნნი რომელნიმე სახმრად ეკლესიისა“, რომელთა შორის, ალბად, იგულისხმება ზემოდ მოხსენებული ლოცვანი, დაბეჭდილი 1749 წ.

გ. შანშიევი, ზ. ჭიჭინაძე და ალ. ცაგარელი ასახელებენ კიდევ სხვა წიგნებს, როგორც ამ ხანში დაბეჭდილებს. სახელდობრ, გ. შანშიევისგან დასახელებულია ლოცვანი ფიგურებით (1753 წ.), ზ. ჭიჭინაძისაგან — სახარება (1751 წ.), ლოცვის წიგნი ან-

ბანიო (1753 წ.), კიდევ ლოცვის წიგნი ანბანიო (1760 წ.), კანონი ღვთისმშობლისა (1760 წ.), ალ. ცაგარლისაგან— პარაკლიტონი (1762 წ.). უკანასკნელი წიგნი ალ. ცაგარელს უნახავს ათონის მთაზედ ივერიის მონასტერში. მის სიტყვით პარაკლიტონი ყოფილა დიდის ტანისა (in folio), ხუცურის შრიფტით დაბეჭდილი, და ჰქონია 450 გვერდი. მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ეს წიგნი და მასთან ერთად ჭიჭინაძისგან დასახელებული სახარება, ამ ხანში რომ იყვნენ დაბეჭდილნი, უთუოდ იქნებოდნენ მოხსენებულნი 1763 წ. გამოცემულს კურთხევანში, როგორც დიდი წიგნები. ამიტომ ეს წიგნები გაუგებრობით უნდა იყვნენ დასახელებულნი, როგორც ამ ხანში დაბეჭდილები¹. დანარჩენი წიგნები, რომელთაც შანშიევი და ჭიჭინაძე იხსენიებენ, შესაძლებელია კურთხევანში მოხსენებულ „მცირეოდენ წიგნთაგანი“ იყვნენ².

1765—1781 წლებში დაბეჭდილ წიგნთაგან ჩვენ შეგვხვედრია მხოლოდ შემდეგი ორი წიგნი:

1769 წ. დაუჯდომელი. ტექსტის სიფართოე არის 8,5×6 სანტ. ჩვენ ხელთ მყოფ ცალში შენახულია მხოლოდ 3—6 გვერდი. შრიფტი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. თავწარწერა აკლია და ამიტომ დაბეჭდვის წელიწადი ჩვენ მხოლოდ საგულებლად მიგვაჩნია.

1772 წ. პარაკლიტონი, რომელ არს სავედრებელი. ტექსტის სიფართოეა 27,5×15,2 სანტ. შეიცავს 4 აუნ. — 592 (შეცდ. 583) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით ქართული ასოებით და რვეულობით ქართული ასოებით და არაბული ციფრებით. რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დართული აქვს სამების სურათი.

¹) მ. ჯანაშვილის მიერ შედგენილ საეკლესიო მუზეუმის კატალოგში 966 ნომრის ჯემ მოხსენებული პარაკლიტონი შეცდომით 1762 წ. დაბეჭდილად არის აღნიშნული. ნამდვილად კი 1772 წ. არის დაბეჭდილი.

²) კანონი ღვთისმშობლისა ნან ი მოხსენებულია ალ. ცაგარლის წიგნში (Свѣд. о памяти. груз. писем., в. III) დაბეჭდილს იოანეგარუზინსკის ქართული წიგნების კატალოგში სწორედ 1760 წელნი დაბეჭდილად. როგორც კატალოგის რუსული ტექსტიდან, ჩანს, წიგნში ანტონ კათოლიკოზის მსჯელობაყოფილა დაბეჭდილი სარწმუნოების სხვადასხვა კითხვებზედ. რადგან ანტონი ამ წელს განდევნილი იყო საქართველოთგან, საეკვოა, რომ მისი ნაწერი დაებეჭდათ ტფილისში. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ იგი უნდა დაბეჭდილი იყვეს შემდეგში, ანტონის რუსეთითგან დაბრუნების შემდეგ, და ხსენებული თარიღი შეცდომით უნდა იყვეს აღნიშნული კატალოგში.

1780 წ. დავითნი. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. იგი მოხსენებულა მოსკოვის სინოდის სტამბის ბიბლიოთეკის კატალოგში 4643 ნომრის ქვეშ.

ბ. კიკინაძე და გ. შანშიევი იხსენიებენ ამ ხანში (1765--1781 წლებში) დაბეჭდილებად რაფდენსაზე სხვა წიგნს. ზ. კიკინაძისგან მოხსენებულნი არიან: 1. პარაკლისი (1765 წ.), 2. სახარება (1768 წ.), 3. კიდევ სახარება (1770 წ.), 4. ლოცვის წიგნი ანბანით (1773 წ.), 5. დავითნი (1775 წ.), 6. ოსუო-ქართული ლოცვის წიგნი (1778 წ.), 7. კიდევ ლოცვის წიგნი ანბანით (1780 წ.). გ. შანშიევისგან მოხსენებულნი არიან: ზადიკი (1767 წ.) და პოლიციის ნაწილზე ზონელ ქელისა (1781 წ.). რა არის ამ სიაში მართალი და რა შემცდარი, ძნელი სათქმელია.

ამ ხანში, ეტყობა, შრიფტი გაცდა და საკირო შეიქმნა როგორც ახალი შრიფტის ჩამოსხმა, ისე სტამბის უკეთ მოწყობა. ამ აზრით ერეკლე მეფემ კონსტანტინოპოლითგან დაიბარა გამოცდილი მესტამბე, რომელიც მოვიდა საქართველოში, ჩამოასხა ახალი შრიფტი და მოაწყო სტამბა. ეს მესტამბე იყო პოლოს ოჰანისიანი.

ასლად შეკეთებულს სტამბაში დაიბეჭდა:

1782 წ. შესხმა პირველი ახლისა ანის წიგნთსაბეჭდავისა პოლოს ოჰანისიანისა. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. იგი გადაბეჭდილი აქვს პროფ. ალ. ცაგარელს თავის წიგნის (Св. С. о памяти. рус. шриф. Вып. 1) შესავალში. მის აწერილობით, წიგნი ყოფილა in 4°. შეიცავს 30 გვ. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია.

1783 წ. კონდაკი ანუ საღვთო მსახურება. ტექსტის სიფართოა 18,2×12 სანტ. შეიცავს 309 (შეცდ. 320) გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. პირველი რვეული ორია—ერთი ექვს-გვერდიანი, მეორე, როგორც დანარჩენები, რვა-გვერდიანი.

1784 წ. კურთხევანი. ტექსტის სიფართოა 16×11.1 სანტ. შეიცავს 4 აუნ.--676 (შეცდ. 677) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულობით ანუსხვა თავითგანვე იწყება. რვეულში 8 გვერდია. დართული აქვს სამეფო ღერბის და სამების სურათი.

ანავე 1784 წ. კიტაის სიბრძნე ანუ სწავლა ქუცყანასა ზედა ბედნიერად ცხოურებისა, რუსულით ქართულსა ენასა ზედა გარდმოღებული არხიდიაკონისა გაიოსის მიერ, რომელიცა აწ არს არხიმანდრიტი და თელავისა სემინარიის რექტო-

წიგნი სიბრძნის

ანუ

სწავლ-ქუშუანასა მკურნ
ბედიერად ცხოვრე
ბისა :

რუსულად ქართულსა ენასა წყ
და გარდმოღებული -
არსი. დიკონ
ისა :

გ ა ი თ ს ი ს მ ი ე რ :

სამაგალითი ან არს . არსი მანდრიტი და
თელთებისსემინარიის დეკორი :
წელსა . 1777 .

მოსკოვს :

რი, წელსა 1777 მოსკოვს. ტექსტის სიფართეა $12,8 \times 7,1$ სანტ. შეიცავს 14 აუნ. $\div 128$ ან. გვერდს. შრიფტი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით არაბულის ციფრებით და რვეულობით ქართული ასოებით. დაბეჭდილია 400 ც.¹

1786 წ. სახარება. ტექსტის სიფართეა 26×16 სანტ. შეიცავს 391 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურიია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. ტექსტში მოთავსებულია სურათები მახარებლებისა და მაცხოვრისა. დაბეჭდილია 800 ც.²

1788 წ. ზადიკი. ტექსტის სიფართეა $26,2 \times 15,2$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ. $\div 505$ (შეცდ. 506) ან. გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურიია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

1790 წ. დაუჯდომელი. ტექსტის სიფართეა $7,2 \times 6$ სანტ. შეიცავს 222 გვ. შრიფტი წვრილი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დაბეჭდილია 1000 ც.

1790 ან 1791 წ. დავითნი ანუ წიგნი ფსალმუნთა. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს. მხოლოდ ალ. ხახანაშვილს³⁾ აქვს მოხსენებული მოსკოვის სინოდის სტამბაში შენახულად. მის თქმით წიგნის დაბეჭდვის წლად ნაჩვენებია ბიბლიურის აღრიცხვით ხსე (),⁴ ქრისტიანულის აღრიცხვით ჩღე (). ფრჩხილებში დატოვებული ალაგი ქალაქში ამოგლეჯილი ყოფილა. ამ ამოგლეჯილ ალაგებზე შესაძლებელია ყოფილიყო რომელიმე რიცხვის (ერთეულის) ამნიშვნელი ასო. თითონ ხახანაშვილი ფიქრობს, რომ წიგნის თარიღი უნდა იყოს 1795 წელი. ეს შეცდომაა. ბიბლიურისა და ქრისტიანულის წელსა აღრიცხვის ამნიშვნელი ასოებით რომ ერთი დი იგივე თარიღი გამოვიდეს, ორი შემთხვევა უნდა წარმოვიდგინოთ. ბიბლიურს აღრიცხვაში ამოგლეჯილს ადგილზე იქნებოდა ან ასო მ, ან ასო თ. პირ-

1) ამ წიგნის და ქვემოთ დასახელებული წიგნების დაბეჭდილი ცალების რიცხვი მოხსენებულია 1793 წ. დაბეჭდილს ტრიოდრონში ანუ მარხვანში. ალ. ცაგარელს ამ რიცხვის მაგიერ 70 ცალი აქვს ნაჩვენები ხუბინაშვილის ბიბლიოთეკის წიგნების კატალოგში, რომლის შემდგენელსაც ხუცური უ ხუცური ო ჰგონებია (იხ. Свед. о памяти. груз. писем., в. III, стр. 1:37).

2) ალ. ცაგარლის წიგნში ამ რიცხვის მაგიერ ნაჩვენებია 1000 ცალი.

3) იხ. „მოამბე“ 1900 წ. № 3. ძველად აღბეჭდილნი წიგნნი სინოდალურს სტამბაში, გვ. 21.

4) უნდა იყოს ე და არა ხ, რომელიც უხმარიათ, ალბად, სტამბაში კ-ასოს ჯერანლობის გამო.

ველს შემთხვევაში ქრისტიანულს აღრიცხვაში ამოგლეჯილს ადგილზე არაფერი იქნებოდა და მივიღებდით თარიღს ჩღჟ (1790 წ.), მეორე შემთხვევაში იქნებოდა ასო ა და მივიღებდით თარიღს ჩღჟა (1791 წ.). 1795 წლის ამნიშვნელი ასოები რომ ყოფილიყო, ბიბლიურის წელთაღრიცხვით თარიღი იქნებოდა კტგ, სადაც ასეულის რიცხვის ამნიშვნელი ასო იქნება ტ და არა ს, ხოლო ათეული რიცხვის ასო ჟ წიგნში დაბეჭდილის თარიღისა სულ გაქრება.

ეს წიგნი დაიბეჭდა 1000 ცალად.

1791 წ. სამოციქულო. ტექსტის სიფართეა $27 \times 15,8$ სანტ. შეიცავს 8+304 გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დაბეჭდილია 1000 ც.

ამავე 1791 წ. სახარება. ტექსტის სიფართეა $27,1 \times 17$ სანტ. შეიცავს 303 (შეცდ. 301) გვერდს. შრიფტი სხვილი ნუსხა ხუცურია. დაბეჭდილია ორ სვეტად. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დაბეჭდილია 800 ც.¹

ამვე 1791 წ. ეამნი. ტექსტის სიფართეა $13,5 \times 8$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ.+768 (შეცდ. 763) გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

1793 წ. ტრიოდინი ანუ მარხვანი. ტექსტის სიფართეა $26,9 \times 15,5$ სანტ. შეიცავს 4 აუნ.+648 ან. გვერდს და კიდევ 24 ფურცელს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. 648 გვერდი ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით, ბოლოში ფურცლობით და რვეულობით. რვეულში ჯერ არის რვა-რვა გვერდი, შემდეგ თორმეტ-თორმეტი, ბოლოს ისევ რვა-რვა. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. დაბეჭდილია 1000 ც.

ამავე 1793 წ. კონდაკი ანუ საღვთო მსახურება. ტექსტის სიფართეა $17,6 \times 11,8$ სანტ. შეიცავს 255 (შეცდ. 236) გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

ამავე 1793 წ. მცირე ლოცვანი. ტექსტის სიფართეა $13,5 \times 7,1$ სანტ. შეიცავს 286 გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. ჩვენ

¹) აღ. ცაგარლის წიგნში ამ რიცხვის მაგიერ ნაჩვენებია 1000 ცალი. (იხ. Свед. о памяти. груз. ипечменности, в. III, стр. 137).

ხელთ მყოფ ცალს აკლია თავში 2 გვერდი. 3—14 გვერდზე დაბეჭდილია ანბანი და ყოველდღიურად სათქმელი ლოცვები. დართულია სამების სურათი.

1794 წ. კურთხევაანი. თარგმნილი ბერძნულისაგან ქართულად კიპრიანეს მიერ სამთავნელისა. ტექსტის სიფართოა 17,1×11,8 სანტ. შეიცავს 551 გვერდს. შრიფტი სხვილი და საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით.

1795 წ. ლოცვაანი. ტანით in 4°. 396 გვ. ხუცური შრიფტი. ეს წიგნი ჩვენ არ გვინახავს და აქ მოგვყავს ალ. ცაგარლისაგან გადმოცემული ცნობები. წიგნი მას უნახავს ათონის ქართველთა მონასტერში. იგი დაუბეჭდია მეფე ერეკლეს ბრძანებით მღვდელს კეყერაშვილს. წიგნი გასწორებული ყოფილა ბერძნულისა და სლავურის ლოცვნის მიხედვით იოანე მანგლელ ეპისკოპოზის და ანტონ კათოლიკოზის მიერ. ბეჭდვაზე უშრომიათ ძღვედელს ტუსიშვილს, იოანეს ძეს, და პეტრე მამაცაშვილს.¹

1800 წ. ნარკვევი ანუ მსოფლიო ისტორია, დავით ბატონიშვილისა. ტექსტის სიფართოა 13,5×7,1 სანტ. შეიცავს 128 გვერდს. შრიფტი წვრილი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართული აქვს სამეფო ღერბის სურათი.

ამავე 1800 წ. დაუჯდომელი. ტექსტის სიფართოა 8,2×4,8 სანტ. შეიცავს 123 გვერდს. შრიფტი წვრილი მხედრულია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართულია ხარების სურათი.

1783—1800 წლებში დაბეჭდილი რომელიმე სხვა წიგნი ჩვენ არ შეგვხვედრია. მაგრამ მათი რიცხვი უნდა შეივსოს ორის წიგნით, რომელთა დაბეჭდვას მოწმობს მესტამბე ქრისტეფორე კეყერაშვილი 1793 წ. დაბეჭდილს მარხვანში დართულს უწყებაში, სადაც სხვა მისგან დაბეჭდილთ წიგნთა შორის იხსენიებს დაუჯდომელს (400 ც.) და ლოცვანს (1000 ცალი). დაახლოვებით ეს წიგნები უნდა იყვნენ დაბეჭდილნი 1783—1787 წლებში.

ამას გარდა გ. შანშიევი და ზ. ჭიჭინაძე ამავე ხანში დაბეჭდილებად ასახელებენ ზოგიერთს სხვა წიგნებს. გ. შანშიევის მიერ და სახელებულნი არიან: 1. თელავის სემინარიისთვის სახმარებელი ვრცელი და დიდი წიგნი, გაიოზის მიერ გამოცემული (1783 წ.), ჟამნი (1790 წ.), მარხვანი (1791 წ.), და-

¹) იხ. Сведенпл о памяти. груз. письм., в. I, стр. 96.

ვითნი (1794 წ.), დაუჯდომელი (1798 წ.). ზ. კიკინაძის მიერ დასახელებულნი არიან: ფსალმუნი ოსურს ენაზე (1794 წ.), ლოცვანი (1799 წ.).

ამ წიგნთაგან ზოგიერთნი რომ შეცდომით უნდა იყვნენ დასახელებულნი, ადვილი მისახვედრია. ეამნი ჩვენ გვინახავს 1791 წ. დაბეჭდილი და ამიტომ ძნელი დასაჯერებელია; რომ იგი დაბეჭდილიყვეს 1790 წელშიაც. აგრეთვე დაუჯერებელია, რომ მარხვანი, რომელიც ჩვენ გვინახავს 1793 წ. დაბეჭდილი, 1791 წელსაც დაბეჭდილიყვეს.

დანარჩენების შესახებ გადაკრით ვერაფერს ვიტყვი.

თეიმურაზ მეფის დროს ცოტაოდენი ცვლილება მოხდა წიგნების თავწარწერაში. სამების ხსენების შემდეგ იხსენიებიან მეფეები თეიმურაზ და ერეკლე, შემდეგ კათოლიკოზ პატრიარხი, მას უკან აღნიშნულია ვის წარსაგებელით, სად და როდის არის დაბეჭდილი წიგნი. დაბეჭდვის წელი მომეტებულად მარტო ქრისტიანულის, ხანდახან ბიბლიურის და ქართული ქორონიკონული აღრიცხვითაცაა აღნიშნული. მაგალ. 1751 წ. დაბეჭდილს კონდაქს აქვს შემდეგი თავწარწერა:

„სადიდებელად წმიდისა ერთარსისა ცხოველსყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა, ბრძანებითა კეთილმსახურისა ცხებულის ქართველთ მეფის თეიმურაზისათა და ძისა მათისა კეთილმსახურისა კახთა მეფისა ირაკლისათა, კურთხევითა სრულიად საქართველოსა წმიდისა პატრიარხისა ანტონისათა დაიბეჭდა წიგნი ესე საღვთოსა მსახურებისა საფასეთა წარგებითა ბეჭდისა ამის მახლისა ირაკლი კახთა მეფისათა სამეუფოსა ქალაქსა ტფილისისასა პალატსა საპატრიარხოსა დასაბამითგან წელთა სოფლისათა ესთ, სიტყვისა ღვთისა განხორციელებითგან ჩლნა, ინდიკტიონსა იღ თვესა სეკდემბერსა ი.“

როდესაც თეიმურაზის სიკვდილის შემდეგ ქართლშიაც ერეკლე გამეფდა, თავწარწერაში დაიწყეს მოხსენება მისი, მის მეუღლე დარეჯანისა (ხან დარიასი) და საერთოდ ძეთა და ასულთა, ხანდახან კი რძლებისაც.

წიგნს ხშირად ჰქონდა დართული უწყება წიგნის დაბეჭდვისა, გამართვისა და თარგმნის შესახებ. მაგალ., 1764 წ. დაბეჭდილს კურთხევანზე დართულია შემდეგი უწყება:

„ვიწყეთ რა (იგულისხმება ბეჭდვა) ვითა დედანსა სწერია და ორი და სამი ფურცელი დაიბეჭდა, იხილა უწმინდესობამან სანატრელისა მამათმთავრისა ჩჴსნისა ანტონისამან, რომელ გარეგან ღრა-

მატიკისა კანონთა და წესთა იყო ნაბეჭდი ჩუპნი და დედანიცა, რომელსა ზედა ვჰსწერდით, და მოახსენა ძმასა თვსსა და მეფესა ერეკლეს და ამისთვის ებრძანა მისის მეფობის უმაღლესობისაგან და მისის უწმინდესობისაგან მათის უწმინდესობის გლახაკს ბერს ილუმენს მხატურის ძეს მიხაილს და გაიმართა მისგან კანონსა ზედა ღრამმატიკისასა და დაბეჭდილ იქმნა, რაოდენ ახალ მესტამბეთაგან შეიძლება“.

1772 წ. დაბეჭდილს პარაკლიტონზე დართულია ანტონ კათოლიკოსის უწყება, სადაც იგი იხსენიებს თავის შრომას საეკლესიო წიგნების გამართვასა და შეესებაში სლავურისა და ბერძნულის ენითგან თარგმნით.

1784 წ. დაბეჭდილ კიტაიის სიბრძნეს მთარგმნელი გაიოზი ურთავს წინასიტყვაობას, სადაც სხვათა შორის ნათქვამია:

„ფრიად მცირეობენ ჩუპნი შორის წერილნი იგი ძუპლნი (ე. ი. ძუპლთა ფილოსოფოსთანი), რომელთაცა ეპყრასთ მოკლედ და ბრწყინვალედ თვს შორის ჰსწავლანი კეთილწარმართებულნი კაცობრივისა ცხოვრებისანი ანუ თანამდებობანი კაცად-კაცადისა ჩინებისანი. ამისთვის ვჰგონებ ვითარმედ არა ამაოდ დავშუტრ გარდმოლებად წიგნისა ამის, რომელსაც უჰყრიეს თვს შორის სწავლა და მოძღურება ყოვლისა მის რაჟცა თანაჟს კაცსა ბრძნებრ წარმართებასა შინა კაცობრივისა ცხოვრებისასა“.

ერეკლეს დროს დაბეჭდილს წიგნებს ყველას აქვს დართული ცნობა იმ პირთა შესახებ, რომელთაც რამე მონაწილეობა მიუღიათ წიგნის გამართვაში თუ ბეჭდვაში. მაგალ., 1783 წ. დაბეჭდილ კონდაკს დართული აქვს შემდეგი ცნობები:

„რუსულსა საღმრთოსა მსახურებისა წიგნსა ზედა შემოწმებულ იქმნა მისის უწმინდესობის მონის ილუმენის ტრიფილესაგან. ღრამმატიკისა კანონსა ზედა გამართვთა და პრობის მართვთა ოჯღირსის ხუცის ოსეს ძის იოანესითა. წარმოდგა ახლისა ამის ბეჭდისა ასოჲ მესტამბეთ-უხუცესობითა ტირაცუ პოლოს ტირაცუ ოჰანისიან ჰაოსიან კონსტანტინუპოლელისათა. ზედამდგომარეობითა ტუსიშვილის კნიაზ მოლაჩეთ-უხუცესის შიოშისათა. დაზგის მმართუტლობითა მისის უმაღლესობისა კარის მღჭდლის უღირსის აბრაჰამ ურია-ყოფილისათა და მეორეს დაზგის მმართუტლობითა და მწერლობითა კარის საყდრის ხუცის დავით უღირსისათა“.

სტამბის მუშაკნი ხშირად მიმართავენ ხოლმე მკითხველებს შენდობის თხოვნით შეცდომათათვის. მაგალ., იმავე წიგნზე დართულია შემდეგი მიმართვა:

„მუშაკთა ამის საღმრთოსა მსახურებისა წიგნისათა არა მცირე-
დი შრომა გვხილავს. გვედრებით მხილველთა, შეცთობა თუ რაიმე
იხილოთ, ნუ გეწყევთ, შეგვნდევით და ლოცვით მოგვხსენებდეთ, რა-
თა თქჳსნცა შეგენდენენ ცთომანი თქჳსნნი“.

რავდენსამე წიგნზე არის დართული ანტონ კათოლიკოზის მიერ
შეთხზული ერეკლე მეფის საქებრად აკროსტიხული ლექსი.

წიგნზე დართული ცნობები ხანდახან გვაგებინებენ, რომელი
წიგნის რავდენი ცალი დაიბეჭდა. მაგალ., 1793 წ. დაბეჭდილს ტრი-
ოდინონში მოთავსებულია შემდეგი ცნობა:

„მებრძანა უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა კელმწიფისა
ყოვლისა საქართუპლოჲსა ირაკლი მეორისა მე მისსა მონასა მისის
უმაღლესობის კარის მღუდელს მარტყოფელს კეჲერაშვილს ქრისტე-
ფორეს განმგებოჲა და ზედამხედულობოჲა სტამბისა, რომლისა სურ-
ვილი ფრიადი მაქენდა, და დავბეჭდე შრომითა და საფასითა ჩემითა
მხედრული და უჯდომელი 400, კიტაიის სიბრძნე 400, ლო-
ცუანი 1000, სახარება 800, დავითნი 1000, სამოციქუ-
ლო 1000, კვალად და უჯდომელი 1000, ეამნი 1000, კვალად
სახარება 800 და მარხევანი ესე 1000 და შეწვენითა ყოვლად
წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნნი დამიბეჭ-
დავს ხარჯითა ჩემითა აღსამალგებლად და განსაძლიერებლად უფ-
ლისა ჩემისა (მეფისა ირაკლისა) და საოხად ცოდვლისა სულისა
ჩემისა, რომელიც ემოქენებ მხილველთაგან შენდობასა“.

თავწარწერაში ლეთისა, მეფისა და კათოლიკოზის ხსენება არის
ხოლმე მხოლოდ საეკლესიო წიგნებზე, საერო შინაარსის წიგნებზე
კი არა. მაგალ., 1784 წ. დაბეჭდილს კიტაიის სიბრძნეს აქვს
შემდეგი თავწარწერა:

„კიტაიის სიბრძნე ანუ სწავლა ქჳსიანასა ზედა
ბედნიერად ცხოურებისა, რუსულით ქართულსა ენასა ზედა
გარდმოღებული არხი-დიაკონისა გაიოსის მიერ, რომელიცა აწ არს
არხიმანდრიტი და თელავის სემინარიის რექტორი, წელსა 1777
მოსკოვს.“

ხშირად წიგნს აქვს დართული სამეფო ღერბის და რომელიმე
წმინდანის სურათი შინაარსის მიხედვით. აგრეთვე ხშირად ტექსტში
მოთავსებულია სამკობლები. სამკობლად ხანდახან იხმარებიან ოთხ-
კუთხში მოთავსებულ დიდი ასომთავრულები ყვავილებით ან ცხო-
ველთა და ადამიანთა სურათებით მოხატულს ადგილზე.

გიორგი მეფის დროს ერეკლეს სტამბა ახალი აკლებული იყო და ამიტომ ბევრი არაფერი დაბეჭდილა რა. ჩვენ ხელთ არის ორი წიგნი, 1800 წ. დაბეჭდილნი: ნარკვევი დავით ბატონიშვილისა და დაუჯდომელი. პირველს წიგნს, თუმცა საერო შინაარსისაა, ვრცელი თავწარწერა აქვს, როგორც ერეკლეს დროს დაბეჭდილს საეკლესიო წიგნებს:

„სადიდებელად ერთარსისა, ცხოველსმყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა; მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა, დროსა უკეთილ-ნსახურესისა და უმაღლესისა გიორგი მეთათსამეტისა მეფის ყოვლისა საქართველოვასა და კეთილმორწმუნისა დედოფლისა მარიამისასა ციციშვილის ასულისასა და კეთილმორწმუნეთა ძეთა და ასულთა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის ანტონი პატრიარხისა ყოვლისა საქართველოვასათა დაიბეჭდა წიგნი ესე ნარკუტსვი სამეფოსა ქალაქსა ტფილისს დასაბამითგან სოფლის კტც, ხოლო განხორციელებითგან სიტყვსა ღმრთისა ჩუ თთუქსა მარტსა ა.“

წიგნს დართული აქვს ღერბის სურათი.

მუშაკნი თხოულობენ მკითხველისგან შენდობას.

საზაგერიოდ ამავე წელს დაბეჭდილს დაუჯდომელს არა აქვს არავითარი თავწარწერა და პირდაპირ იწყება ტექსტი სათაურით დაუჯდომელი. ბოლოში კი ჩამოთვლილნი არიან ყველა სტამბის მუშაკები, რომელთაც მონაწილეობა მიუღიათ წიგნის ბეჭდვაში და რომელნიც შენდობას ითხოვენ მკითხველთაგან შეცდომათათვის.

ერეკლე მეფის დროს სტამბის საქმის მოხელეობაში დიფერენციაცია მოხდა. რასაც წინად ერთი კაცი აკეთებდა, იმას ეხლა ორი და სამი კაცი აკეთებს და ყველას თავისი სახელი აქვს. ამის მიხედვით ჩნდება მოხელეთა სხვადასხვა სახელები, მაგალ.: 1. მესტამბეთ-უხუცესი ან სტამბის უხუცესი, რომელიც იყო სტამბის მუშაკთა უფროსი; 2. ზედამდები ან ზედამდგომარე ან ზედამხედველი, რომელიც ყურს უდებდა სტამბის მუშაკთა საქმიანობას; 3. პლაკის მჭრელი, ე. ი. მეტრანაპეი; 4. დაზგის მმართველი; 5. პრობის მმართველი, ე. ი. კორექტორი; 6. წარმომდგინებელი ასოსი, ე. ი. ასოების ჩამომსხმელი; 7. მწერალი, ალბათ, ჩამოსასხმელი ასოების ნიმუშების დამწერი; 9. სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელი, სტამბისთვის საჭირო ნივთების მომპოვებელი, რომლის თანამდებობა მუდამ ზედამდებს ჰქონდა ნაკისრი; 9. გამგე ან გამგებელი, რომელიც სხვა-ნაირად ზედამდგომარედ ან ზედამხედველად იწოდებოდა; 10. სტამბის ნაკლების შემსრულებელი, რომელიც არის

წერილი რემონტის გამკეთებელი (ეს თანამდებობა მუდამ მესტამბეს აქვს ნაკისრები).

ამ მოხელეებს უნდა დაუშატოთ კიდევ სტამბისათვისვე მომუშავენი: 1. ღრამმატიკის კანონზედ გამმართველი ანუ ქართულსა ენასა ზედა შემწყობი და 2. მოძღვარი და მასწავლებელი სტამბის მუშაკთა. ხშირად ერთი და იგივე პირი ორს ან მეტს თანამდებობას ასრულებდა.

1749—1772 წლებში სტამბის მუშაკებად იხსენიებიან: 1. ზაქარია მოძღვარი და უღირსი მღვდელი (1751 წ.);¹⁾ ზედამხედველად და ქართულს ენასა ზედ შემწყობად; 2. ისაკ მცირე,² ზაქარიას თანაშემწე (1751 წ.); 3. ნიკოლოზ, სიონის დეკანოზი, ნომმუშაკებლად და წარმომდგინებლად ასოსი (1751 წ.) და მესტამბეთ-უხუცესად (1763, 1764 და 1772 წ.); 4. იოანე მხატვარი, ხუცესი, მცირე ამათგანად (1749, 1751 წ.) და მესტამბეთ-უხუცესად (1763, 1764 და 1772 წ.); 5. ზაქარია მარკოზის ძე ზედამღეგად (1763 წ.) და სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელად (1764 და 1772 წ.); 6. მიხაილ მხატვრის ძე, იღუმენი, გამმართველად ღრამმატიკის კანონსა ზედა და თან პრობის მმართველად (1764 წ.); 7. ედიშერ თუმანიშვილი ზედამღეგად (1764 და 1772 წ.).

შესაძლებელია, ზოგიერთი ამათგანნი განსწავლულიყვნენ ვახტანგის დროის სტამბაში, მაგრამ შეუძლებელია, რომ მათგანი ვინმე იყვეს მიხეილ უნგროვლახელის ნამოწაფარი, რადგან სტამბის ტეხნიკური მუშა იმათ შორის სულ ცოტა 75—85 წლისა გამოვა, თუ მიხეილ უნგროვლახელის მოწაფედ ჩავთვლით 1706—1711 წლებში და მოწაფედ გახდომის ხნოვანობად მივიღებთ 16 წელს.

1772—1795 წლებში სტამბის მუშაკებად იხსენიებიან: 1. დავით მღვდელი, კარის საყდრის ხუცესი³ (1772—1794 წ.), დაზგის მმართავად, მწერლად და პლაკის მკრელად; 2. ტრიფილე

¹⁾ ეს არის გვარად გაბაშვილი, ერთი მხილებელთაგანი ანტონ კათოლიკოზისა, ავტორი სატირისა: კატის ომე. შემდეგში მას ეძახდნენ ზაქარია ნამოძღვრალს.

²⁾ ისაკ მცირე ზოგიერთს ხელთნაწერებში მოხსენებულია „კატის ომის“ ავტორად. ეს აიხსნება იმით, რომ ერთერთს გადამწერს „კატის ომის“ გადამწერელი ისაკ მცირე ავტორად მიუღია და ისეც მოუხსენებია. ხოლო შემდეგში ვისაც მისი გადანაწერი გადაუწერია, ეს შეცდომა გაუშეორებია.

³⁾ გვარად ჩუბინიძე. მის შესახებ იხ. ქვემოთ.

არხიმანდრიტი,¹ ლრამმატიკის კანონზედ გამმართველად და პრობის მმართველად (1793 და 1794 წ.); 3. იოანე ოსეს ძე, ხუცესი, ლრამმატიკის კანონზედ გამმართველად და პრობის მმართველად (1781—1791 წ.);² 4. პოლოს ოპანისიანი, ტირაკუ, ასოს წარმომდგინებელად და მესტამბეთ-უხუცესად (1782 და 1783 წ.); 5. შიოტუხისიშვილი, მოლარეთ-უხუცესი, ზედამდგომარედ (1783 და 1784 წ.); 6. აბრამ ურიაყოფილი, კარის მღვდელი, რომელიც 1764 წ. მოსკოვში მესტამბედ იყო,³ დაზგის მმართველად და სტამბის უხუცესად (1783, 1784 და 1786 წ.); 7. ქრისტესია ანუ ქრისტეფორე, კარის ხუცესი, კეჟერაშვილი,⁴ მოძღვრად და მასწავლელად სტამბის მუშაკთა (1784 წ.), გამგედ და დაზგის მმართველად (1790 წ.), გამგებელად და ზედამხედველად ბეჭდისა (1791—1794 წ.); 8. რომანოზ ზუბაშვილი, მოურავის ძე, ხან რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილად წოდებული,⁵ მესტამბედ და სტამბის ნაკლების შემსრულებელად (1784 და 1788 წ.), მესტამბედ (1790—1794 წ.); 9. თევდორე დარბიაშვილი, დიაკონი, დაზგის მმართველად (1874 წ.); 10. ზაქარია გოგელიძე მწერლად (1784 წ.); 11. დავით ყორღანაშვილი, მუშრიბი, ზედამდგომარედ და სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელად (1788 წ.); 12. დიონოსი, ქრისტესია ხუცის ძე,⁶ მწერლად (1790 წ.); 13. გიორგი, დავით მღვდლის ძე,⁷ სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელად და მწერლად (1786 წ.).

არც ერთი ამათგანი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ნამოწაფარი არც მიხეილ უნგროვლახელისა არც საზოგადოდ ვახტანგის დროისა, რადგან ამ შემთხვევაში არც ერთი მათგანი არ იქნებოდა 80 წლისაზე ნაკლები სტამბაში მუშაობის უკანასკნელს წელს. ამიტომ უსაფუძვლოა თქმა ზ. ჭიჭინაძისა და ალ. ხახანაშვილისა ვითომ ქრისტეფორე კეჟერაშვილი და რომანოზ ზუბაშვილი მიხეილ უნგროვლახელის ნამოწაფარნი ყოფილიყვნენ. ისინი რომ მის ნამოწაფარნი ყოფი-

¹) ცნობილია აგრეთვე როგორც წიგნების გადამწერი და მკვერმეტყველი, ლექსად მოქმელი ანტონ კათოლიკოსის და ერეკლე მეფის შესხმისა. გვარად იყო ჩერქეზიშვილი.

²) გვარად მიქაძე, ძმა ცნობილის იესე ოსეს ძისა. იოანე ცნობილია აგრეთვე როგორც მთარგმნელი და გადამწერი.

³) იხ. ზევით, გვ. 66.

⁴) მის შესახებ იხ. ქვემოთ.

⁵) მის შესახებ იხ. ქვემოთ.

⁶) კეჟერაშვილი.

⁷) ჩუბინიძე.

ლიყენენ, ქრისტეფორე კევერაშვილი 1794 წ. იქნებოდა 99—104 წლისა, ხოლო რომანოზ ზუბაშვილი, რომელიც, როგორც ქვევით დავინახავთ, 1811 წ. კიდევ მუშაობდა სტამბაზე სოფ. წესში, ამ წელს იქნებოდა 116—121 წლისა, რაიცა შეუძლებელია, რადგან, მართალია, ადამიანს უფრო მეტს ხანსაც შეუძლიან იცოცხლოს, მაგრამ სტამბის მუშაობა არ შეუძლიან 70 წელს გადაცილებულს.

1800 წ. სულ ახალი სტამბის მუშაკები ჩანან: 1. იოანე, კარის საყდრის მღვდლის დავითის ძე,¹ მესტამბედ და სტამბის ნაკლების შემსრულებლად; 2. იოსებ მღვდელი, გამგედ, პლაკის მკრელად და დაზგის მმართველად; 3. პანტელეიმონ, კარის მღვდლის ქრისტესიას ძე,² მწერლად.

საქართველოს მეფეები სტამბას სთვლიდნენ ისეთ საქმედ, რომელიც აკმაყოფილებდა სახელმწიფო მნიშვნელობის მოთხოვნილებას. მეფე ერეკლე ერთს თავის 1784 წ. დაწერილ განაჩენში ამბობს: „ეს დავით მღვდელი სტამბაში განწესებულია, ესეც საქვეყნიერო და სჯულის სამსახურია, ამას მორიგეთ ნუ გამოიყვანთ.“ ამ ბრძანებით მეფე ათავისუფლებს სტამბის მოხელეს იმ სამსახურისაგან (ლავქრობისაგან), რომლისგანაც იშვიათად თუ ვინმე თავისუფლდებოდა. სტამბის მნიშვნელობის ამნაირის შეგნებით აიხსნება ის, რომ საქართველოში სტამბა შემოღებულ იქნა მეფეების მიერ და იმათ ხარჯით ინახებოდა.

თეიმურაზ მეფის დროს განახლებული სტამბა მოთავსებულ იქნა საპატრიარხო სასახლეში, ერეკლე მეფის დროს კი გადატანილ იქნა სამეფო პალატაში ან, როგორც ხანდახან სწერდნენ, სამეფო ეზოში. აღამამადხანის მიერ ტფილისის აკლემის და სტამბის დაწვის შემდეგ განახლებული სტამბა მოთავსებულ იქნა მეტეხის ეკლესიის ეზოში.

წიგნები იბეჭდებოდა უფრო საეკლესიო საჭიროებისათვის, რადგან ასეთს წიგნებს უფრო მეტი გასავალი ჰქონდათ. თვითეული წიგნი იბეჭდებოდა რავდენიმე ასობით, მომეტებულად 1000 ცალად, ხანდახან მეტიც. მოგება, რა თქმა უნდა, ჰქონდა სტამბას, მაგრამ ხაზინას ყოველთვის ჰქონდა საკმარისი თანხა, რომ რავდენიმე წლით ფული დაეზანდებინა წიგნის გამოცემაზე. საქმეს აძნელებდა ქალაქის სიძვირე, რადგან იგი მოჰქონდათ ან სპარსეთითგან ან რუსეთითგან და ძვირად ჯდებოდა. ამის გამო ხშირად ჩერდებოდა სტამ-

1) ჩუბინიძე.

2) კევერაშვილი.

3) იხ. А. Цагарели. Свед. о памятн. груз. письм., в. III, стр. 5.

ბის მუშაობა. საქმე იქამდის მივიდა, რომ ერეკლე მეფემ, რომელმაც 1781 წ. 20,000 მანეთი დახარჯა სტამბის საფუძვლიანად განახლება და გაფართოებაზე, ერთი დაზგა, როგორც მეტი, სომხის კათოლიკოსს გაუგზავნა ემზიადინში.¹ ერეკლე მეფემ ბოლოს გადაწყვიტა სტამბა იჯარით მიეცა კერძო პირისთვის იმ პირობით, რომ ყოველი მიმდინარე ხარჯი მას გაეწია და მოგების ნახევარი ხაზინაში შეეტანა. ერთი ასეთი იჯარადართავანი იყო მღვდელი ქრისტიანთა კეჩე-რაშვილი.

რადგან სტამბის მუშაკი უნდა წიგნის მცოდნე და ნასწავლი კაცი ყოფილიყო, აპიტომ სტამბის საქმეს უფრო სასულიერო წოდების პირნი მისდევდნენ. სასულიერო წოდებაში კი ირიცხებოდნენ როგორც თავადნი და აზნაურნი ისე გლეხნი.

აქ მოვიყვანთ დაწვრილებითს ცნობებს ზოგიერთი სტამბის მუშაკების შესახებ.

1772—1794 წლებში გამოცემულ წიგნებში მოხსენებული დავით მღვდელი, კარის საყდრის ხუცესი, არის შვილი გიორგისა, რომელსაც ზედმეტად ეძახდნენ ჩუბინს. ეს გიორგი (ჩუბინი) იყო აზნაური, მაგრამ არა ჩანს სადაური ან რომელი თავადის ყმა იყო. რალაცი მიზეზით იმას თავი დაუხებებია თავის ბატონისთვის და ჰყმობია ზურაბ სუურაჯს (ბარათაშვილს), რომელმაც ის დაასახლა, სახელო მისცა და ათარხნა. ზურაბის სამსახურში გიორგი ლეკეჰმა მოკლეს. მას დარჩა ერთი ვაჟი, სახელად დავითი, ზურაბ სუურაჯის მეუღლის ხორეშანის ნათლული. ნათლიამ თავის ნათლულს დაუწყო ზრდა სამღვდლოდ, ხოლო მის სიკვდილის შემდეგ თვით ზურაბი ზრუნავდა მის აღზრდისათვის. დავითი მღვდლად შეიქნა. ამასთან მან ისწავლა სტამბის ხელობა და დაიწყო მუშაობა სტამბაში. 1772 წ. დაბეჭდილს პარაკლიტონში ის იხსენიება დაზგის მმართველად. 1777 წ. ზურაბ

¹) იხ. გაზ. Кавказ 1846 г. № 48, წერილი О типографиях в Грузии. ხ. კიკინაძე კი თავის წიგნში (ქართული სტამბა და მეფე ვახტანგ მეექვსე, ტფ. 1909, გვ. 18) სწერს სრულებით პირუტყლმა: „პირველად როცა სომხური სტამბა იანებოდა ემზიადინში, მაშინ თფილისიდან, მეფის ბრძანებით, ბევრი რამ სასტამბო იარაღი უფეშქაშებიათ ლუკა კათოლიკოსისთვის. მალე ეს სტამბა ისე გამდიდრებულა, რომ ლუკა კათოლიკოსს მეფე ერეკლეს სტამბისთვის ერთი კარგი (დაზგა) საბეჭდი სტანოკი გამოუგზავნია ფეშქაშად. ეს უნდა მომხდარიყოს 1782 წლის შემდეგ, როცა მეფე ერეკლემ სტამბა განაახლა და რომელი სტამბაც 30 ათასი მანეთი დაუჯდათ.“ გამოდის, რომ ერეკლე მეფე თითონ უგზავნიდა სასტამბო იარაღებს ლუკა კათოლიკოსს, როცა თითონაც აკლდა, ხოლო ფეშქაშად ლებლობდა მისგან მაშინ, როცა თითონაც ბევრი ჰქონდა. ეს, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია.

სუფრაჯმა დავით მღვდელს მისცა მამული და სიგელით გაათავისუფლა ყმობისგან თავის გარდაცვალების შემდეგ იმ პირობით, რომ მის სიკვდილის შემდეგ ის ყოფილიყო მისი მომხსენებელი და მწირველი. გარდაცვალებამდე კი უნდა ემსახურა მისთვის ისევე, როგორც მანამდე ემსახურებოდა. სამწუხაროდ, არა ჩანს რაში მდგომარეობდა მისი სანსახური. 1782 წ. გადაიცვალა ზურაბ სუფრაჯი და დავითი სრულებით თავისუფალი შეიქნა თავადის ყმობისგან. მაშინ დავითმა სთხოვა ერეკლე მეფეს, რომ თავის ყმად მიეღო. ერეკლემაც მისცა 29 ივლისს 1782 წ. ყმად მიღების სიგელი, რომელშიც სწერია: „შენთან აღარას კაცს კელი აღარავისა აქვს, ქალაქში საცა გინდოდეს და შენი ნება იყოს, იქ დადევ და იქილამ გვემსახურე.“ 1784 წ. კი გაამწესა თავის კარის საყდრის მღვდლად.

სტამბაში მუშაობის გარდა დავით მღვდელი თავისუფალს დროს წიგნების გადაწერას ახმარებდა.

რადგან დავითის მამას გიორგი ერქვა, ხოლო ზედმეტი სახელი ჰქონდა ჩუბინი, ამიტომ დავითი სიგელებში მოხსენებულია ხან გიორგის შვილად ხან ჩუბინიძედ. დავითი გადაიცვალა 1810 წ. მას ჰყავდა ვაჟიშვილები გიორგი, იოანე, იესე და ნიკოლოზი. გიორგი და იოანე, მღვდლები, სტამბის მოხელეები იყვნენ და დაბეჭდილ წიგნებში ერთი იხსენიება გიორგი დავით მღვდლის ძედ (1786 წ.),¹ მეორე იოანე, კარის საყდრის მღვდლის დავითის ძედ (1800 წ.)². იესე, აგრეთვე მღვდელი, ცნობილია როგორც გადამწერი წიგნებისა და შემდგენელი ქართული გრამატიკისა. ნიკოლოზი იყო მწიგნობარი და მთარგმნელი რუსულითგან ქართულზე და ქართულითგან რუსულზე. იესე მღვდლის შვილი იყო ცნობილი პროფესორი დავით ჩუბინაშვილი.

1784—1794 წლებში დაბეჭდილ წიგნებში სტამბის მუშაკად მოხსენებული ქრისტესია ანუ ქრისტეფორე კარის ხუცესი კეჟერაშვილი იყო აზნაურის ბადრიძის ჩამომავალი. ეს აზნაური ბადრიძე საითგანდაც მისულა სოფ. მარტყოფში და დასახლებულა საგლეხო კეჟერაანთ ბეითალმან მამულზედ, გაგლეხკაცებულა და გვარადაც კეჟერაშვილად წოდებულა. ქრისტესია ანუ ქრისტეფორე კეჟერაშვილს მღვდლობა უშოვნია და ერეკლე მეფის კარის მღვდლად გამხდარა. ქრისტეფორე ყოფილა მეტად მხნე, მოხერხებული და გა-

¹) იხ. ზევით, გვ. 100

²) იხ. ზევით, გვ. 101. იოანე, როგორც ჩანს წ. კ. საზოგადოების წიგნთა-ცავის ხელთნაწერის № 154 მინაწერთგან, გადაცვლილა 1802 წ. მარტის 13-ს.

მბედავი კაცი. 1779 წ. ერევანზე გალაშქრების დროს ქრისტეფორე მღვდელი ერეკლე მეფეს თან ახლდა და აქ დიდი მხნეობა გამოიჩინა. ლაშქრობის შემდეგ პალესტინას წავიდა და იქ იერუსალიმში სტამბის საქმე შეისწავლა და, შეიძლება, ბერძნული ენაც, რომელიც მან იცოდა, იქ შეითვისა. პალესტინიტიდან დაბრუნებული შეუდგა სტამბაში მუშაობას ჯერ როგორც მოძღვარი და მასწავლებელი სტამბის მუშაკთა (1784 წ.), შემდეგ გამგე და დაზღვის მმართველი (1786-1790 წ.), ბოლოს გამგებელი და ზედამხედველი ბექდისა (1791-1794 წ.). რავდენსამე წელს სტამბა აღებული ჰქონდა იჯარით, თითონ სწევდა ყოველსავე მიმდინარე ხარჯს და მოგების ნახევარს ხაზინას აძლევდა. მის გარჯილობით დაიბეჭდა 14,000 ცალ წიგნამდე. 1795 წ. აღამამდხანისაგან ტფილისის აოხრების შემდეგ განჯის ხანს წაყვანილი ჰყავდა ერთი ნაწილი ქართველი ტყვეებისა. ამ ტყვეთა დასაბრუნებლად ერეკლე მეფემ ამავე წელს გაგზავნა ქართველი ჯარი, რომელმაც ისე შეაწუხა განჯის ხანი, რომ იგი იძულებული შეიქნა ტყვეები დაებრუნებინა და ხარკის ძლევას დაჰპირებოდა ერეკლეს. ერეკლემ განჯის ხანისგან ქართველი ტყვეების ჩაბარება და ციხითგან მათი გამოყვანა ქრისტეფორე კევერაშვილს და იოსებ მისკარბაშს მიანდო. ქრისტეფორემ უშიშრად დაიარა განჯის სახლები და დუქნები, სადაც დამალული ჰყავდათ ტყვეები, ისინიც იპოვა და შეიდასი ტყვე სამ დასად ციხითგან გამოიყვანა.

ქრისტეფორე იყო მეტად ერთგული მეფის ერეკლესი და თავდადებული მისთვის, რაიცა ჩანს შემდეგის ორის ფაქტითგან.

ერთხელ ერეკლე მეფე ავად გახდა საოფლით და ქრისტეფორე მღვდელი ორმოცის დღის და ღამის გამავლობაში მოუშორებლად თავს ადგა და უვლიდა მას, ვიდრე არ მორჩა. ხოლო როდესაც იგივე მეფე გადაიკვალა და დასაკრძალავად მის ცხედარი თელავითგან წაასვენეს მცხეთას, სადაც ამ დროს დიდი ჭირი მძვინვარებდა, მრავალი ხალხისგან, რომელიც ცხედარს აცილებდა, მარტო ქრისტეფორე შეჰყვა ცხედარს მცხეთაში და მიცვალებული საფლავს მიაბარა. აქ კიდევ ორმოც დღემდე დარჩა. აღდგომა დღისთვის თავის ძმას მოატანიან თავის სახლითგან პური, ღვინო და საკლავი და აღდგომა დღეს სამთავროს ეკლესიაში ალაპი გადაუხადა მიცვალებულს.

ქრისტეფორეს მოხერხებულობა ჩანს შემდეგი ფაქტითგან. გიორგი მეფეს დალისტინის ჯარისთვის, რომელიც შედგებოდა 6,000 კაცისაგან და თავისთან ჰყავდა მცველად ანუ, მეფისავე თქმით, სტუმრად, საჩუქრად მისაცემად სპილენძი დასჭირდა. ჭირიანობის გამო სპილენძის მადნის მუშები აქეთ-იქით იყვნენ დაფანტულნი და

მადანში მუშაობა შეჩერებული იყო. მეფის მინდობილობით ქრისტეფორემ შეკრიბა მუშები, მადნებში მუშაობა გააჩაღებინა და საკირო სპილენძი დაამზადებინა.

ქრისტეფორემვე აღადგინა ტფილისის სტამბა, რომელიც აღამადხანის შემოსევის დროს დაიწვა და აკლებულ იქნა.

აი ამ სამსახურისათვის გიორგი მეფემ 1799 წ. მიცემულის წყალობის წიგნით და სიგელით აღუდგინა ქრისტეფორეს და მის ძმას ნიკოლოზს აზნაურშვილობა და ბადრიძეობა და უბოძა სოფ. ზემო ნორიოში შვიდი საკომლო ბეთალმანი მამული. ამას გარდა დაუმტკიცა მეფე ერეკლესაგან მათ სახლისთვის საშვილიშვილოდ ნაბოძები მარტყოფის ორისავე ხეობის ნაცვლობა. ამის სანაცვლოდ მეფემ ქრისტეფორეს და მის ძმას და მათ ჩამომავლობას დაავალა, რომ ყოველ წელს მათ გაემართათ მეფე ერეკლეს მოსახსენებლად მის გარდაცვალების დღეს აღაპი.

გარდმოცემით, ქრისტეფორე გიორგი მეფის სიკვდილის შემდეგ დასახლებულა ნორიოში. აქ მას მოუნდომებია ეკლესიის აშენება და მასალაც მოუზადებია, მაგრამ ნინოწმინდელ მიტროპოლიტს და რუსთველ არხიეპისკოპოსს სტეფანეს პირადის მტრობით არ მიუცია აშენების ნება. შემდეგ ამავე მღვდელმთავარს მღვდლობითგანაც გადაუყენებია. ამის შემდეგ ქრისტეფორე მალე გადაცვლილა და ხალხს მისგან საყდრის ასაგებად დამზადებული მასალა კოშკის აშენებაზე მოუხმარებია.

ქრისტეფორეს ჰყავდა ორი ვაჟი დიონოსი და პანტელეიმონი, რომელნიც აგრეთვე სტამბაში მუშაობდნენ. ერთი იხსენიება დიონოსი ქრისტესია ხუცის ძედ (1790 წ.)¹⁾, მეორე პანტელეიმონ კარის მღვდლის ქრისტესიას ძედ (1800 წ.)²⁾, ორნივე როგორც მწერალნი.

ქრისტეფორეს და მისი ძმის ნიკოლოზის ჩამომავლები ახლაც სოფ. ნორიოში ცხოვრობენ და იწოდებიან ბადრიძეებად, ხალხი კი დღესაც კეჟერაშვილებად იცნობს მათ.³⁾

1) იხ. ზევით, გვ. 101.

2) იხ. ზევით, გვ. 100.

3) იხ. გაზ. „ივერია“ 1900 წ. № 171 ფარადაშვილის მიერ დაბეჭდილი გიორგი მეფის სიგელი 1799 წლისა; გაზ. Кавказ 1846 წ. № 48, წერილი СВЕДЕНИЯ О ТИПОГРАФИЯХ В РУСИИ, რომლის ავტორი უნდა იყოს მუშრები დავით ყორანაშვილი, სტამბის ზედამდგომარედ (1783 წ.) და მოიჯარადრედ ნამყოფი.

ქართლის წიგნების ძველს ქართულ სტამბაში ბექდვის ისტორიის მოსათავებლად საკირაა მოვიხილოთ წიგნების ბექდვა იმერეთის სტამბებშიც მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში.

მართალია, ზ. კიკინაძე და ალ. ხახანაშვილი მოგვითხრობენ ვითომ წიგნების ბექდვა იმერეთში დაწყებულიყვეს მეთვრამეტე საუკუნეში, მაგრამ ერთიც ცდება, მეორეც. ზ. კიკინაძის თქმით, მას უნახავს ქუთაისში დაბეჭდილი წიგნი, რომელზედაც ყოფილა აღნიშნული შემდეგი ცნობა: „დაიბეჭდა ესე დაუჯდომელი სამეფოსა ქალაქსა ქუთაისის დროსა სამეფოსა (?) სოლომონ მეფისათა (?) წელსა განხორციელებით უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი ჩლო, ს. ც. (?)“.¹⁾ ეს ცნობა, თუ მართლა ამოკითხულია წიგნში, არ უნდა იყვეს სწორედ წაკითხული, რადგან შეუძლებელია 1770 წ. სტამბა არსებულებიყვეს ქუთაისში, სადაც ოსმალები ბატონობდნენ და საიტგანაც ისინი განდევნილ იქნენ გენერალ ტოტლებენის მიერ სწორედ ამ წელს. ამას გაოდა მოყვანილი ამონაწერი ისე ცუდად არის შესრულებული, რომ გასაკვირველი არ იქნება, რომ თარიღიც შეცდომით იყვეს გადმოწერილი.

ალ. ხახანაშვილი თავის რუსულად დაბეჭდილს სიტყვიერების ისტორიაში სწერს: В конце XVIII в. в 1785 г. имперетинский царь Соломон II при содействии Романова Зубашвили, изучавшаго у Михаила, уроженца Валахии, типографское дело, устроил в Кутаисе типографию для печатания церковно-богослужебных книг. В 1787 г. вышла из кутаисской типографии первая печатная книга²⁾. ამ სიტყვებში იოტის ოდენა სიმართლე არ არის. ჯერ ერთი, რომანოზ ზუბაშვილი მიხეილ უნგროვლახელის ნამოწაუარი არ იყო, როგორც ზევითა ვსთქვით, მეორეც, 1787 წ. რომანოზ ზუბაშვილი ტფილისში იყო და 1788 წელს კიდევ დაბეჭდა ვიებერთელა წიგნი.

ნამდვილად ქუთაისში სტამბა დაარსდა მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში, როდესაც სოლომონ მეფემ დაიბარა რუსეთითგან იქ მყოფი ტფილელი მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილი. ამ მესტამბემ განართა ქუთაისში სტამბა, რომელშიც დაიბეჭდა:

1803 წ. საღმრთო და სამღუდლო სახარება ვნების კვირიაკისა. ტექსტის სიფართოა 17,5×12,2 სანტ. შეიცავს 76 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურაა. ანუსხულია გვერ-

1) იხ. ზ. კიკინაძე. ქართული სტამბები 1627—1916 წ. გვ. 103.

2) იხ. А. Хяханов. Очерки по истории груз. словесн., в. III, Стр. 369.

დობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დართულია სამეფო ღერბი.

ამავე 1803 წ. კურთხეანი, თარგმნილი ბერძნულისაგან ქართულად კიპრიანეს მიერ სამთაწენლისა. ტექსტის სიფართოა 17,3×12 სანტ. შეიცავს 563 (შეცდ. 562) გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულში 8 გვერდია. დართულია რთული სამეფო ღერბის სურათი.

1807 წ. დავითნი ანუ წიგნი ფსალმუნთა. ტექსტის სიფართოა 13×7 სანტ. შეიცავს 479 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. დართული აქვს სამეფო ღერბი.

1808 წ. ჟამნი. ტექსტის სიფართოა 15,7×9,3 სანტ. შეიცავს 584 გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. პირველს სამს რვეულში არის რვა-რვა გვერდი, დანარჩენებში თექვსმეტ-თექვსმეტი. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი. ეს წიგნი ეტყობა დასრულებულა 1809 წ., რაიცა ჩანს იქითგან, რომ ბოლოში დართული საკალენდრო ცნობები იწყება 1810 წლითგან და არა 1809 წლითგან.

1809 წ. რალაც მიზეზით¹ სტამბა ქუთაისითგან გადაუტანიათ სოფ. წესს, რაჭაში და იქ დაუბეჭდიათ:

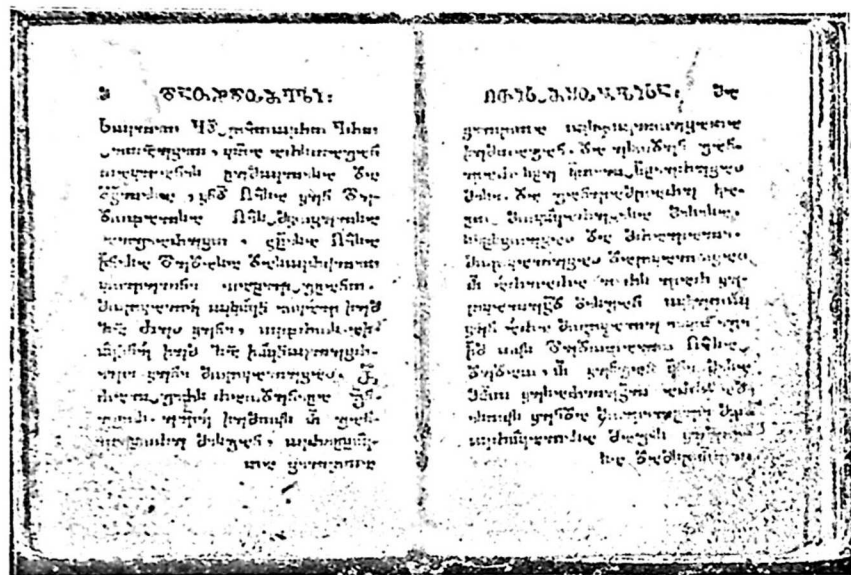
1809 წ. სავედრებელი ღვთისმშობლისა. ტექსტის სიფართოა 5,3×3,7 სან. შეიცავს 32+142 გვ. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. შედგება ორი ნაწილისაგან, რომელნიც ცალ-ცალკე არიან ანუსხულნი: 1. გალობა სავედრებელი უფლისა ჩუცნისა იესო ქრისტესი და 2. დაუჯდომელი და პარაკლისი ღვთისმშობლისა.

ამავე წელს თუ შემდეგის 1810 წლის დამდეგს სტამბა უკანვე გადაუტანიათ ქუთაისს და დაუბეჭდიათ:

1810 წ. ლოცვანი. ტექსტის სიფართოა 15×7,7 სანტ. შეიცავს 4 აუნ.+402 ან. გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია რვეულობით თავითგანვე, გვერდობით მესამე ფურცლითგან. დართული აქვს სამეფო ღერბის სურათი, ღვთისმშობლის სურათი და ცოტად შეცვლილი იგივე რთული ღერბის სურათი, რაც 1803 წ. დაბეჭდილს კურთხევანს.

¹) ხახანაშვილის თქმით კირიანობის გამო. იხ. Очерки по ист. груз. слов., в. III, стр. 369. სამწუხაროდ, ეს ცნობა ჩვენ ვერ შევამოწმეთ და ამიტომ დაჯერებით მის მიღება არ შეგვიძლიან.

ანის შემდეგ სტამბა ხელახლად გადაუტანიათ ქუთაისითგან სოფ. წესს და იქ დაუბეჭდიათ:

სავედრებელი ღვთისმშობლისა, სოფ. წესი (რაქა), 1809 წ.
გვ. 40 და 41. ნამდვილი ზომა.

1811 წ. გამოკრებული სადღესასწაულო. ტექსტის სიფართოა $10,5 \times 7,5$ სანტ. შეიცავს 518 (შეცდ. 508) გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხეცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. რვეულს აქვს 8 გვერდი.

1812—1814 წლებში იმერეთში დაბეჭდილი წიგნები არა ჩანს. ცხადია, იმერეთის პოლიტიკურმა ცვლილებამ (რუსეთთან შეერთებამ, რომელიც მოხდა 1810 წ.), ხელი ვერ შეუწყო სტამბის მუშაობას. რავდენიმე წლის უხმარებლად ყოფნის დროს სტამბა ალბათ დაზიანდა, ამიტომ სტამბის უხუცესმა ზურაბ წერეთელმა, როდესაც მოინდომა სტამბის მუშაობის ხელახლად დაწყება თავის სოფელს საჩხერეში, რუსეთითგან გამოიწერა ორას სამოცი თუმნის სტამბის იარაღი და ტყვია და სტამბის მოწყობა მიანდო არქიმანდრიტს ზაქარიას, რომელიც მართავდა მანამდე ქუთაისის სტამბას. ზაქარია არქიმანდრიტმა, ერთის მხრით, და ზურაბ წერეთელმა და მისმა შვილმა გრიგოლმა, მეორე მხრით, დასდეს ერთმა-

ნერთში ხელშეკრულება, რომლის ძალით ზაქარიას უნდა გაემართა საჩხერეში, წერეთლის სასახლეში, სტამბა და ებეკდა იქ წიგნები წერეთლის ხარჯით. ხარჯის დაფარვის შემდეგ შემოსავლითგან ორი მესამედი უნდა რგებოდა წერეთლებს, ერთი მესამედი ზაქარიას. ამასთან ზაქარიას ჰქონდა უფლება ებეკდა წიგნები თავის ხარჯითაც და შემოსავალიც მთლად მისი ყოფილიყო.

საჩხერეში ზაქარიამ დაბეკდა ორი წიგნი:

1815 წ. სამოციქულო. ტექსტის სიფართოა 28,4×16,3 სანტ. შეიცავს 223+63 გვერდს. შრიფტი საშუალო ზომის ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია გვერდობით და რვეულობით ცალ-ცალკე სამოციქულო და მისი საძიებელი ქართული ასოებით. დართულია არქიმანდრიტის ზაქარიას ღერბის სურათი.

1817 წ. სახარება. ტექსტის სიფართოა 8,1×5,2 სანტ. შეიცავს 544+77 გვერდს. შრიფტი წვრილი ნუსხა ხუცურია. ანუსხულია ცალ-ცალკე სახარება და მის საძიებელი გვერდობით და რვეულობით ქართული ასოებით. ნახმარია შავი და წითელი საღებავი.

იმერეთში დაბეჭდილს წიგნებს აქვს ისეთივე თავწარწერა, როგორც ტფილისში დაბეჭდილებს: ჯერ იხსენიება ღმერთი, შემდეგ მეფე და დედოფალი, მას უკან იმერეთის მიტროპოლიტნი და ეპისკოპოსნი, წიგნის სახელი, დაბეჭდვის ადგილი და დრო. ხანდახან ბეჭდვის ხარჯის გამლებიც და სტამბის ზედამხედველიც არის ხოლმე მოხსენებული. მაგალ., 1803 წ. ქუთაისში დაბეჭდილს სახარებას აქვს შემდეგი თავწარწერა: „სადიდებელად ყოვლად წმიდისა ერთარსისა, ცხოველს მყოფელისა და განუყოფელისა სამებისა, მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა, დროსა ყოვლად უბრწყინვალესისა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა სოლომონ მეორისა, მეფისა ყოვლისა საიმერეთოსისა¹ და კეთილმორწმუნისა დედოფლისა მარიამ დადიანის ასულისასა, კურთხევითა ყოვლად სამღუდლოთა იმერეთისა მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთა² დაიბეკდა წიგნი ესე საღმრთო და სამღუდლო სახარება ვნების კვირიაკისა სამეფოსა ქალაქსა ქუთაისს, პალატსა სამეფოსა საფასითა მათის უმაღლესობისათა, ზედამხედველობითა თავადის სახლთუხუცის ზურაბ წერეთლისათა წელთა დასაბამითგან სოფლისა კტია, ხოლო განხორციელებითგან სიტყვისა ღმერთისა ჩუგ თთჳსსა იულისსა რიცხჳსა იე“.

¹) ზოგან: იმერეთისასა.

²) ზოგან: მღუდელ-მთავართა.

1811 წლითგან იმერეთის მეფის და დედოფლის ნაცვლად თავ-
წარწერაში იხსენებიან რუსეთის იმპერატორი და იმპერატრიცა.

წიგნის ბოლოში ჩვეულებრივ არიან ხოლმე ჩამოთვლილნი ბექ-
დვის მუშაკები. მაგალ., 1807 წ. ქუთაისში დაბეჭდილის დავითნის
ბოლოში დართულია შემდეგი: „სტამბის უხუცესობითა თავადის სახლთ-
უხუცის ზურაბ წერეთლისათა. კელითა მესტამბე რაზმაძე რომანოზ
ზუბაშვილისათა. გამგებელი, მმართველი და ზედამხედველი სტამბი-
სა ამის მდებალი არხიმანდრიტი ზაქარია, ფრიად მშრომელი მუშა-
კობითა ვითხოვ, რათა მომხსენებდეთ წმიდათა ლოცვათა შინა
თქმუნთა“. ეს არქიმანდრიტი ზაქარია, მრავალმთის გარესჯის ბერი,
ქუთაისსა და საჩხერეში დაბეჭდილს წიგნებში ყველგან არის მოხ-
სენებული როგორც ფრიად დიდის შრომის გამწვევი და მთხოვნელი
მოხსენებისა.

საზოგადოდ წიგნის ბექდვის მუშაკები ყველა წიგნში აუწყებენ.
ნკითხველთ თავიანთ შრომას და ითხოვენ შენდობას შეცდომათა-
თვის.

1803 წ. ქუთაისში დაბეჭდილს სახარებაში და 1809 წ.
წესში დაბეჭდილს ღვთისმშობლის სავედრებელში იმერეთ-
ში სტამბის გამართვის აშბავი ასეა მოხსენებული: „ბრძანებითა მათის
ღმალღესობისათა მოწოდებულ იქმნა რუსეთით მოსამსახურედ და
გაკეთდა სტამბა ესე კელითა მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილისათა“.

ამნაირად იმერეთშიც სტამბა როგორც სახელმწიფო მნიშვნე-
ლობის დაწესებულება, მთავრობამ გამართა, ისევე ინახავდა თავის
ხარჯით და მოთავსებული ჰქონდა ქუთაისში სამეფო სასახლეში.
მთავრობას სტამბის შენახვაში და ბექდვის ხარჯში ეხმარებოდნენ
წერეთლები ზურაბ და გრიგოლ და მღვდელ მთავრები მიტროპოლი-
ტი დოსითეოზ ქუთათელი და არხიეპისკოპოსი სოფრონ ნიკორწმინ-
დელი. იმერეთშიც სტამბის საქმე საპატიოდ მიაჩნდათ, რაიცა ჩანს
იქითგან, რომ დიდებული თავადი და მეფის შემდეგ მეორე პირი
სამეფოში სახლთუხუცესი და სარდალი ზურაბ წერეთელი არ უკად-
რისობს და იწოდება სტამბის უხუცესად. ხოლო ის გარემოე-
ბა, რომ ზურაბ წერეთელი და მისი შვილი გრიგოლი იმერეთის სა-
მეფოს გაუქმების შემდეგ მართავენ თავიანთ ხარჯით სტამბას და
ბეჭდავენ წიგნებს, გვიჩვენებს, რომ წიგნების ბეჭდვა მაშინ მოგების
მიმცემი საქმე ყოფილა¹⁾.

¹⁾ ამას ამტკიცებს შემდეგი ხელშეკრულება, დადებული ერთის მხრით ზუ-
რაბ და გრიგოლ წერეთლებს და მეორე მხრით ზაქარია არქიმანდრიტს შორის:

ქუთაისში დაბეჭდილს წიგნებში მოთავსებულია სამეფო ლერბის სურათები, ზოგში მარტივი ლერბისა, როგორც ტფილისში გამოცემულს წიგნებში, ზოგში რთული ლერბისა.

იმერეთში დაბეჭდილი წიგნების მინაბეჭდებში სტამბის მუშაკებად იხსენებიათ: 1. სტამბის უხუცესი, 2. გამგებელი, 3. ზედამხედველი, 4. მმართველი, 5. ლრამმატიკის კანონსა ზედა გამმართველი, 6. დაზგის მმართველი, 7. ბეჭდის მმართველი, 8. მესტამბე, 9. სტამბის სახმართა ზედა გამრჯელი.

მუშაკებად ჩანან: 1. ზურაბ წერეთელი სტამბის უხუცესად, ხან ზედამხედველად, 2. არხიმანდრიტრი ზაქარია¹⁾ გამგებ.

„ესე უტყუარი პირობის და სიმტკიცის წერილი მოვართვით მე მდაბლმან არქიმანდრიტმან ზაქარიამ თქვენ ბატონს წერეთელს სახლთუხუცესს ზურაბს და თქვენს შვილს ბატონს გრიგოლს, ასე რომ სტამბის სიყვარული გქონდათ და ორასსამოცი თუმნის სტამბის იარაღები, ტყვია და ქალაღი მოსკოვიდან მოატანინეთ და იყიდეთ და თქვენ ინებეთ საჩხერეს სტამბის გამართვა და მე მიბრძანეთ. მე თქვენის ერთგულებისა და სიყვარულისათვის ღვთის შეწევნით გაემართე და ვამუშავეთ. ახლა კიდევ პირობა მთხოვეთ და წყალობა ნიბოძეთ ჩემის ძმისწულის ილარიონისათვის ყმა და მამული საახნაურშილო რვა გლეხი, რომელიც პირიქით მიბრძანეთ თავის ადგილმამულიანათ და ის ჩემი ძმისწული ყვათ მოვართვით. რადგან თქვენ ეს წყალობა ინებეთ, მეც პირობა მომირთმევია უტყუელი. თუ თქვენი სტამბა მე არ დამეშალას თქვენგან საჩხერეს, მე არავისის ბრძანებით არას ადგილს სტამბა არ ვამუშაო, თუ ძალი ვისგანმე არ დამადგა. თუ ჩემს სახლში რომ მცირე მცირე დავბეჭდო შენი სტამბის წინააღმდეგონი და დამაყენებელი, არც ის ვქნა. კიდევ ეს პირობა მომირთმევია, ჩემის შეძლებისამებრ შენი სტამბა უმუშაოდ არ მოვაციდინო, ხარჯი თქვენი იქნება და ოსტატობა ჩემი, და ჩემს სიცოცხლეში თქვენს სიყვარულს და ერთგულებას ვეცადო. და რომელიც წიგნი თქვენის ხარჯით დავბეჭდოთ, ხარჯს უნდა გამოვიდეთ და რაც დარჩება, ორი წილი თქვენია და ერთი წილი ჩემი იქნება, და რომელსაც წიგნს თქვენს უხარჯოთ დავბეჭდავთ, ის კი საკუთრად ჩემი იქნება. და რადგან თქვენს სტამბაში დავბეჭდავთ რასმე, მისის მიზებით სარგოც მოგერთმევით. ღვთის წინაშე ეს შეკრულების და პირობის უტყუელი წერილი მომირთმევია წელთა ჩყიე მისის ე (აზის ბეჭედი წარწერით: არხიმანდრიტრი ზაქარია).

1) ზაქარია ცნობილია აგრეთვე როგორც წიგნების გადამწერი. გელათში გადმოსვლამდე ის ცხოვრობდა გარჯის ნათლისმცემლის მონასტერში. საჩხერეში 1817 წელს დაბეჭდილის სახარების ერთა ცალზე ყოფილა წარწერა, რომლის მიხედვით ზაქარია ყოფილა გოდოგნელი აზნაური გურგენიძე (იხ. ხელთნაწერი და ნაბეჭდი წიგნები, რომელნიც ინახებიან ათონის წმ. ილია წინასწარმეტყველის ეკლესიასა შინა, ივერიის მონასტრის მამულში. ხელთნაწერი სახელმწ. უნივერს. სიძველეთა საცავისა № 1141, გვ. 33).

ლად, ზედამხედველად, მმართველად, ლრამმატიკის კანონსა ზედა გამმართველად და დაზგის მმართველად, 3. რომანოზ ზუბაშვილი მესტამბედ და ბეჭდის მმართველად, 4. დავით რომანოზის ძე ზუბაშვილი მესტამბედ და ბეჭდის მმართველად, 5. გიორგი პაიკაძე დაზგის მმართველად და სტამბის სახმართა გამრჯელად.

აქ მოხსენებულ მუშაკთაგან ყველაზე შესამჩნევია მესტამბე რომანოზ ზუბაშვილი, რომელმაც სტამბის ხელობა ტფილისში ისწავლა კონსტანტინოპოლითგან ერეკლე მეფის მიერ მოყვანილი მესტამბე პოლოს ოპანესიანისგან 1781—1783 წ.¹⁾ რომანოზი ხშირად იხსენიება რთულის გვარით: რაზმაძე რომანოზ ზუბაშვილად. ის ყოფილა მოურავის შვილი, მაგრამ არ ჩანს რაგვარი მოურავისა. რომანოზი მუშაობდა ტფილისში 1795 წლამდე. ალბათ ამ წელს, აღამამდხანისგან ტფილისის აოხრების შემდეგ, უნდა გადასახლებულიყვეს რუსეთს, საითგანაც დაიბარა სტამბის მოსაწყობად სოლომონ მეფემ 1802 წ. არ ვიცით რუსეთში რომელს ქალაქში ცხოვრობდა და რას აკეთებდა. სოლომონის დავალება შეასრულა რომანოზმა და ქუთაისში გამართა სტამბა, რომელმაც დაიწყო მოქმედება 1803 წ. სტამბისავე საქმეს ადგა მისი შვილი დავითი. რომანოზი გადაიკვალა ქუთაისში 1811 წელს, როდესაც ის მუშაობდა გამოკრებულის სადღესასწაულოს ბეჭდვაზე, რაიცა განაგრძო მისმა შვილმა დავითმა.

პროფ. ალ. ცაგარლის წიგნში Свед. о памятн. груз. письменности ივ. გრუზინსკის ბიბლიოთეკის წიგნთა კატალოგში ზუბაშვილის მაგიერ დაბეჭდილია ზუბალაშვილი (იხ. Вхп. I, გვ. 32), ხოლო ჩუბინაშვილის ბიბლიოთეკის კატალოგში ზურაბიშვილი (იხ. Вхп. III, გვ. 132). ამ შეცდომამ ზ. კიკინაძეს ათქმევინა, რომ ზოგნი ზუბალაშვილად ხმარობენ ამ გვარსაო (იხ. მისი ქართული სტამბები 1627—1916 წ., გვ. 107). ნამდვილად ზუბაშვილის გვარი არსად არ არის მოხსენებულნი არც ზუბალაშვილად და არც ზურაბიშვილად.

მესტამბე ზუბაშვილის ჩამომავლობა ცხოვრობს სოფ. წესში რაქაში. შესამჩნევი ის არის, რომ ზუბაშვილები, როგორც თვითონ მათ ისე მათ მეზობლებს რუსის ჩამომავლობისად მიაჩნიათ და ზუბოვებად იხსენებიან. ეს ლეგენდა, ცხადია, დამყარებულია იმაზე, რომ რომანოზ ზუბაშვილი სოლომონ მეფემ გამოიწვია რუ-

¹⁾ იხ. გაზ. Кавказ 1846 г. № 48. წერილი Сведения о типографиях в Грузии.

სეთითგან, სადაც ის ცხოვრობდა ქართლითგან წასული 1795 წლი-
 თგან. რუსეთში ყოფნის დროს, უეკველია, რომანოზი და მისი ოჯა-
 ხის წევრები რუსულს ისწავლიდნენ, ზოგიერთს რუსულს ჩვეულებას
 შეითვისებდნენ და გვარსაც რუსულს დაბოლოებას მისცემდნენ, რო-
 გორც ეს ხდებოდა ჩვეულებრივ იმ დროს, და ზუბაშვილს ზუბოვად
 ვადაიკეთებდნენ. ყველაფერი ეს მათ მეზობლებზე ისეთ ჩაბეჭდილე-
 ბას მოახდენდა თითქოს ისინი რუსები ყოფილიყვნენ. შესაძლებელია,
 რომანოზის რძალი რუსის ქალი ყოფილიყვეს და ამას უფრო მეტი
 საბუთი მიეცეს მეზობლებისთვის ზუბაშვილების რუსებად ჩათვლი-
 სათვის. მეზობლების აზრი ზუბაშვილების რუსობის შესახებ შემდეგ-
 ში ზუბაშვილის ჩამომავლობასაც შეუთვისებია და ამნაირად შექმნი-
 ლა ლეგენდა.

გიორგი პაიქაძემ სტამბის საქმე ისწავლა რუსეთში, სადაც მუ-
 შაობდა ქართულს წიგნებზე. 1805 წ. მოსკოვში გამოცემულს სადღე-
 სასწაულოში მოხსენებულია მესტამბედ, რომელსაც ოთხი წელიწადი
 უმუშავნია ამ წიგნზე.

დაბეჭდილი წიგნების სია

შემოკლებანი: მხ.—მხედრული, ხუც.—ხუცური, მოს.—მოსკოვი, ტფ.—ტფილისი, ქუთ.—ქუთაისი, საჩ.—საჩხერე, წ.—ყოფილი წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნთსაცავი, წერ.—გრ. წერეთელი, ცაგ.—ა. ცაგარელი, თამ.—მ. თამარაშვილი, კ.—ზ. კიკინაძე, ყ.—თ. ყორდანი, შან.—გ. შანშივეი, უნ.—ტფილისის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა, ს. ს. ს.—საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმი, ქ. ს. ს.—ქუთაისის საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმი, ხახ.—ა. ხახანაშვილი.

მარჯვენა მხარეზე აღნიშნული ციფრები უჩვენებენ ამ წიგნის გვერდებს.

1. 1629 წ.	ქართულ-იტალიური ლექსიკონი	მხ.	რომი	წ.	8
2. —	ქართული ანბანი ლოცვებითურთ	მხ.	რომი	უნ.	31
3. 1643 წ.	ქართული გრამატიკა მაჯიოსი	მხ.	რომი	წერ., ცაგ.	31
4. 1670 წ.	ქართული გრამატიკა მაჯიოსი	მხ.	რომი	წ.	38
5. 1681 წ.	საქრისტიანო მოძღვრება ბელარჰინოსი	მხ.	რომი	თამ.	38
6. 1705 წ.	დავითნი	ხუც.	მოს.	წ.	45
7. 1709 წ.	სახარება	ხუც.	ტფ.	წ.	71
8. —	დავითნი (იხ. დავითნი, 1711 წ.)		ტფ.		71
9. —	სამოციქულო	ხუც.	ტფ.	წ.	71
10. —	დაუჯდომელი		ტფ.	ქ., ქ.	76
11. 1710 წ.	კონდაკი	ხუც.	ტფ.	წ.	71
12. —	ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	წ.	73
13. —	ჟამნი	ხუც.	ტფ.	წ.	73
14. 1711 წ.	დავითნი	მხ.	ტფ.	წ.	73
15. —	სწავლა თუ ვითარ მართებს მოძღვარს სწავლება მოწაფისა	მხ.	ტფ.	წ.	73
16. 1712 წ.	ვეფხისტყაოსანი	მი.	ტფ.	წ.	73
17. —	დავითნი	ხუც.	ტფ.	წ.	73
18. —	ანბანი (ან ლოცვანი ანბანიძურთ)		ტფ.	ქ., შან.	76
19. 1713 წ.	კურთხევანი	ხუც.	ტფ.	წ.	73
20. 1713—1719 წ.	საწინასწარმეტყველო		ტფ.	ქ.	76
21. 1717 წ.	ჟამნი	ხუც.	ტფ.	წ.	75
22. —	ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	უნ.	75
23. 1719 წ.	ეკლესიის კურთხევის წესი	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	75
24. 1720 წ.	პარაკლიტონი	ხუც.	ტფ.	წ.	75
25. 1721 წ.	ქმნულების ცოდნა	მხ.	ტფ.	წ.	75
26. 1722 წ.	ჟამნი	მხ.	ტფ.	ქ. ს. ს. ს.	75

27. 1730 წ.	დაუჯდომელი		ტფ.	შან.	76
28. 1732-1737 წ.	ანბანი იოსებ სამებელისა		მოს.	შ.გ.	50
29. —	პირველი საწავლო ყრმათათვის	ხუც.	მოს.	წ.	48
30. 1737 წ.	დავითნი (იხ. ტრიოდონი, 1741წ.)		მოს.		52
31. 1738 წ.	ზადიკი	ხუც.	მოს.	წ.	52
32. 1739 წ.	სახარება	ხუც.	ზოს.	წ.	52
33. —	ტესტამენტი	ხუც.	მოს.	წ.	52
34. 1741 წ.	ტრიოდონი ანუ მარხვანი	ხუც.	მოს.	წ.	54
35. —	საქრისტიანო მოძღვრება გინა წურთნა	მხ.	რომი	წ.	40
36. —	საქრისტიანო მოძღვრება, მოკლედ დარიგებული	მხ.	რომი	წ.	42
37. 1743 წ.	ბიბლია ანუ დაბადება	ხუც.	ზოს.	წ.	54
38. 1744 წ.	იოანე დამასკელის გარდმოცემა	ხუც.	მოს.	წ.	55
39. 1749 წ.	ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	ქ.ს.ს.ს.	57
40. 1751 წ.	კონდაკი	ხუც.	ტფ.	წ.	57
41. —	სახარება		ტფ.	ქ. ცაგ.	88
42. —	ჭადაგება ღვთისმეტყველება ან-ტონ კათოლიკოსისა	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	88
43. 1763 წ.	ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	88
44. —	ფსალმუნი ანუ დავითნი	ხუც.	ტფ.	უნ.	88
45. —	ღვთისმშობლის დაუჯდომელი (იხ. დავითნი, 1764 წ.)		მოს.		58
46. 1764 წ.	დავითნი	ხუც.	მოს.	წ.	58
47. —	კურთხევანი	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	88
48. 1765 წ.	საპოციქულო	ხუც.	მოს.	წ.	59
49. 1766 წ.	სახარება საკითხავად დიდს ხუთშაბათსა	ხუც.	მოს.	უნ.	59
50. 1767 წ.	პარაკლისი	ხუც.	მოს.	წ.	59
51. 1768 წ.	ლოცვანი	ხუც.	მოს.	წ.	59
52. —	ჟამნი	ხუც.	მოს.	წ.	59
53. —	დავითნი	ხუც.	მოს.	წ.	59
54. 1769 წ.	დაუჯდომელი	მხ.	ტფ.	წ.	89
55. 1772 წ.	პარაკლიტონი	ხუც.	ტფ.	წ.	89
56. 1780 წ.	დავითნი (იხ. მოს. სინ. სტამ. ბიბლ. კატალოგი № 4643)		ტფ.		90
57. 1782 წ.	შესაბამე პირველი ახლისა ამის წიგნთსაბეჭდავისა	ხუც.	ტფ.	ცაგ.	90
58. 1783 წ.	კონდაკი	ხუც.	ტფ.	წ.	90
59. 1784 წ.	კურთხევანი	ხუც.	ტფ.	წ.	90
60. —	კიტაიის სიბრძნე	მხ.	ტფ.	წ.	90
61. 1786 წ.	სახარება	ხუც.	ტფ.	ქ.ს.ს.ს.	92
62. 1788 წ.	ზადიკი	ხუც.	ტფ.	წ.	92
63. 1790 წ.	დაუჯდომელი	მხ.	ტფ.	წ.	92

64. 1790 წ. ან 1791 წ. დავითნი		ტფ.	ბახ.	92
65. 1791 წ. სამოციქულო	ხუც.	ტფ.	წ.	93
66. — სახარება	ხუც.	ტფ.	წ.	93
67. — ჟამნი	ხუც.	ტფ.	წ.	93
68. 1793 წ. ტრიოდინი ანუ მარბვანი	ხუც.	ტფ.	წ.	93
69. — კონდაკი	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	93
70. — მცირე ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	წ.	93
71. 1794 წ. კურთხევანი	ხუც.	ტფ.	ს.ს.ს.ს.	94
72. 1795 წ. ლოცვანი	ხუც.	ტფ.	ტაგ.	94
73. 1797—1800 წ. საქრისტიანო მოძღვრება გინა წურთნა	მხ.	რომი	წ.	12
—————				
74. 1800 წ. ნარკვევი ანუ მსოფლიო ისტორია	მხ.	ტფ.	წ.	94
75. — დაუჯდომელი	მხ.	ტფ.	წ.	94
76. 1803 წ. კურთხევანი	ხუც.	ქუთ.	წ.	107
77. — სახარება ვნების კვირიაკისა	ხუც.	ქუთ.	წ.	106
78. 1807 წ. დავითნი	ხუც.	ქუთ.	წ.	107
79. 1808 წ. ჟამნი	ხუც.	ქუთ.	წ.	107
80. 1809 წ. სავედრებელი ღვთისმშობლისა	ხუც.	წესი	წ.	107
81. 1810 წ. ლოცვანი	ხუც.	ქუთ.	უნ.	107
82. 1811 წ. გამოკრებილი სადღესასწაულო	ხუც.	წესი	წ.	108
83. 1815 წ. სამოციქულო	ხუც.	საჩხ.	ს.ს.ს.ს.	109
84. 1817 წ. სახარება	ხუც.	საჩხ.	წ.	109